ڕۆشنبیری زمان و ئەدەبی کوردی لە سایەی میرنشینی بۆتان و میرنشینی بابان دا

پ. د. پەخشان سابیر حەمەد

بەشی زمانی کوردی -فاکەلتی ئاداب-زانکۆی سۆران /هەرێمی کوردستان عێراق

پوختە:

زمان و ئەدەبی کوردی بەشێکی بنچینەیی مێژووی کورد پێکدەهێنن،بەوەی هەنگاو بە هەنگاو لەگەڵ ڕێڕەوی دەسەڵاتە کوردییەکان ڕۆیشتون ،بە تایبەتتریش لە سەردەمی میرنشینەکاندا بونەتە ئاوێنەی دەربڕین لە بارودۆخ و ڕووداوە دیارەکانی نەتەوەی کورد،لە پاڵ مێژوودا توانیویانە بەشێک لە نەهامەتیەکان هەڵبگرن و لە یادەوەری کورددا بیچەسپێنن، بۆ ئەوەی دیوەکەی تری مێژوو بخەنە ڕوو.

تاقە ناوەندی فێرکردن لەو سەردەمانەدا مزگەوت بووە،کە ناوەندی خوێندن و بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری بووە و چەندین ڕۆشنبیر و ڕووناکبیر و زانا و دانای کوردی پێگەیاندووە،ئەمەش ئەوە دەگەێنێت کە پێگەی مزگەوت هاوشانی قوتابخانە و زانستگاکانی ئەمڕۆ بوون و هەموو ئەرکێکی فێربوونییان گرتۆتە ئەستۆ ئەمە لەلایەکەوە و لەلایەکی ترەوە بایەخدانی میری میرنشینە کوردییەکان بە فێربوون و ڕۆشنبیری کوردی دەگەێنێت،کە هەندێک لەو میرانە خۆیان مامۆستا و شاعیریش بوون،ئەگەرچی خوێندن لەو ناوەندانە بە زمانی کوردی نەبووە ،چونکە سەرچاوەی ڕۆشنبیری و فێربوونیان بە زمانی کوردی لەبەردەستدا نەبووە،تەنیا سەرچاوە بە زمانەکانی عەرەبی و فارسی بەردەستبوون،بەڵام ئەم سەرچاوانە بوونەتە بناغەی نووسین بە زمانی کوردی و لەوەوە داهێنانەکانیان بە زمانی کوردی چەکەرەی کردووە ،کە فەرهەنگێکی دەوڵەمەندی زمانی کوردی دەنوێنن.سەرباری گێڕانەوە سەرزارەکییەکانی نێو خەڵک کە بوونەتە بەشێک لە ئەدەبی فۆلکلۆری وەک: حیکایەت و داستان و گۆرانی میللی،بەڵام ئەوەی مایەی سەرنجە هیچ سەرچاوەیەکی سەربەخۆ نییە،کە باس لە پرۆسەی فێرکردن وڕێڕەوی خوێندن لە سایەی ئەم میرنشینانە بکات،جگە لە پەراوێزی هەندێک لە سەرچاوە مێژووییەکان نەبێت ،یان چەند ریزێک لە نێو دەقە مێژووییەکان بەدیدەکرێت ،یان هەندێ ئاماژە لە نێو دێر و بەیتی شاعیرانی ئەم سەردەمانە و دواتریش،کە ئەمانیش ناتوانن تینوێتی لێکۆلەر بشکێنن،بەڵام دەبنە شایەدحاڵی ڕووداوەکان.

وشە کلیلیەکان: *میرنشینە کوردییەکان، ڕۆشنبیری،ئەدەبی کوردی، زمان، فێربوون، ئەحمەدی خانی، نالی، خوێندنی ئایینی*

پێشەکی:

لەگەڵ سەرهەڵدان و درووستبونی هەر میرنشینێکدا چەتری رۆشنبیری کوردی و بایەخدان بە زمان و ئەدەبی کوردی زیاتر هەڵدراون ،هەرچەندە مێژووی میرنشینە کوردییەکان بە ووردی نەنوسراونەتەوە ،بە بەراوورد بە نووسینەوەی مێژووی فارس و تورک و عەرەب و نەتەوەکانی تری دەوروبەر کە بایەخێکی زۆریان بە نووسینەوەی مێژووی خۆیان داوە،لە پاڵ ئەوەشدا مەگەر لە پەراوێزی بابەتە مێژووییەکاندا ئاماژەیەک یان چەند دێرێک لە بارەی پرۆسەی فێرکردن و زمان و نووسینی کوردی خرابێتە ڕوو،بۆیە هەست بە بوونی حەلقەی وون بوو دەکرێت ئەمە لە لایەکەوە و لە لایەکی ترەوە زمانی نووسینی فەرمانەکانی میرنشینەکان بە زمانی کوردی نەنوسراون،کە کاریگەریی زۆری لەسەر ڕێڕەوی نووسین کردووە،چونکە میرە کوردەکان ستراتیژیەتێکی تایبەتیان بۆ ئەم بابەتە نەبووە،تەنیا شاعیران ئەرکی ڕەوشتیی و ئەدەبیان خستۆتە خزمەتی زمان و نووسینی کوردی ،درکییان بە مەترسییەکانی بەردەم زمانی کوردی کردووە،لەم ڕوانگەیەوە لێکۆڵینەوەکەمان بۆ ((ڕۆشنبیری زمان و ئەدەبی کوردی لە سایەی میرنشینی بۆتان و میرنشینی بابان دا)) تەرخانکردووە،کە لێکۆڵینەوەیەکی بەراووردکارییە لە نێوان مامەڵەی میرنشینەکان لە تەک زمانی کوردی و ئەدەبەکەیدا و ڕێژەی بایەخدان بەم زمانە .

لێکۆڵینەوەکە بە پێی ڕێبازی _شیکاریی_ڕەخنەیی_نووسراوە،و بایەخی لێکۆڵینەوەکە لەوەدایە کە:

١ـ هەڵسەنگاندن بۆ فێربوون و ڕێڕەوی خوێندن لە سایەی میرنشینەکان دەکات.

٢-زمان و گەشەی زمانی کوردی لە میانی میرە کوردەکان چۆن بووە،دیاریدەکات.

٣_ئەدەبی کوردی بە گشتی و شیعر بە تایبەتی بە چ شێوازێک نووسراوە.

٤_میرەکانی سەر بە میرنشینەکان تا چەند ڕۆڵیان لە بنیادنانی شوێنی فێربوون هەبووە وتا چەند بەشدارییان لە پێشخستنی زماندا کردووە.

٥-حوجرەی مزگەوتەکان و مەلای ئایینی چ جۆرە بەشدارییەکیان لە ڕێڕەوی پرۆسەی فێرکردندا هەبووە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵ دەدات وەڵامی ئەو پرسیارە جەوهەرییە بداتەوە کە بابەتی زمان و ئەدەبی کوردی لە چوارچێوەی میرنشینەکاندا، سەربەخۆ تاوتوێ کراون ،یا لە پاڵ بابەتە مێژووییەکان و لە پەراوێزی گێڕانەوە مێژووییەکاندا باسییان لەبارەوە کراوە.

لێکۆڵینەوەکە بێجگە لە پێشەکی و دەروازەیەک لە : (***_زمان و ئەدەب...دیوەکەی تری مێژووی میرنشینەکان***)دەدوێت ،کە بە هۆی فراوانی بابەتەکە تەنیا کار لەسەر دوو میرنشین دەکات ،ئەوانیش: (میرنشینی بۆتان و میرنشینی بابان)ن.

له پاڵ خستنەڕووی گرنگترین ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکە و پوختەکەی بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی،لە کۆتایشدا ئەو سەرچاوانەی بوونەتە مایەی دەوڵەمەندی لێکۆڵینەوەکە لە لیستێکدا خراونەتە ڕوو.

١- دەروازە

میرنشینە کوردییەکان لە نێو پانتایی دوو ئیمپراتۆریەتە زلەکەی عوسمانی و سەفەوی بوون،کە کاریگەرییەکی زۆر و نەرێنیان بەسەر میرنشینەکانەوە هەبووە،میرنشینی بۆتان ،هەکاری،سۆران،بابان لە سایەی عوسمانلی و ئەردەلان و موکریان لەسایەی دەوڵەتی سەفەوی بوون،ئەمەش ببووە مایەی سیاسەتێکی ناجێگیر،بەڵام (کورد لە ئەدەبدا ئازاو بوێر بوو هەر زوو جزیری و خانی و نالی و مەحوی دروشمی ناسنامەیان بەرزکردەوە،بەڵام لە سیاسەت و حوکمڕانی خۆخۆربوون چەندان کادری یەک بنەماڵە کەوتنە کودەتا لەسەریەک کردن،خودی دەستەواژەی میرنشین حوکمڕانیەکی ویراسی بنەماڵەیی بوو،دۆست نەبوو لەگەڵ ناسنامە(سەلام ناوخۆش:٨)چونکە بە پێی ئاخاوتنی د.فوئاد حەمە خورشید لە کتێبی (زمانی کوردی و دابەشبوونی جوگرافیانەی دیالێکتەکانی)دا کە(سەرباری دەرکەوتنی هەندێ دەوڵەت و میرنشینی کوردی سەربەخۆ یا نیمچە سەربەخۆ ،بە تایبەتی لە سەردەمە ئیسلامیەکان،بەڵام ئەمە دەرفەتی ئەوەی نەدا زمانی یەکگرتووی کوردی پێشبکەوێت،بەڵکو دیالێکتەکان زیاتر زەقکرانەوە ئەمەش بە هۆی سیمای ناوچەگەرێتی کە میرنشینەکانی پێ ناسرابوون و کە بووە مایەی هاندانی شێوە ئاخاوتنی ناوچەیی باو لە هەرێمەکەدا) (فوآد حمة خورشيد،١٩٨٣: ٢٨)،

بایەخدانی کورد بە لایەنی فێرکردن دەگەڕێتەوە بۆ چەندین سەدە،هەر لە سەدەی سیانزەهەم و چواردەیەمەوە،بزووتنەوەیەکی ڕۆشنبیری دیار لە کوردستان هەبووە،کە قوتابخانەی وەک:قوبان لە ئامێدی ،یەکێک بووە لە بەناوبانگترین قوتابخانەکان لە بادینان (کاوە فریق،١٩٨٥: ١٨٨)

زمانی عەرەبی هەر لە سەرەتاوە وەکو زمانی قورئان و حەدیس و زانستەکانی ئاین و شەریعەتی ئیسلام ،سەرچاوەی یەکەمی خوێندەواری بووە لە کوردستان و بەو هۆیەش بەشی هەرە زۆری شاعیر و ئەدیب و زانا و دانایانی کورد لە بەراییدا مەلا و زانای ئایینی بوون(عوسمان دەشتی:٧١)و زمانی فارسی لە هەموو خوێندنگا و مەدرەسە ئایینیەکانی کوردستاندا وەکو زمانی فەرهەنگ و شیعر و ئەدەب،هەمیشە ئامادە بووە و دەستی یەکەمی سەرچاوەکانی زمان و ئەدەبی فارسی بە تایبەت بەرهەمەکانی(سەعدی و حافز و جامی و مەولانا)بەشێک بوون لە بەرنامەکانی خوێندن (ئەمین عەلی ،١٩٧٣: ٧٢).

پێش دامەزراندنی میرنشینەکان گەلی کورد زمانێکی ئەدەبی تایبەت بە خۆی نەبوو،زانایان و هۆشمەندەکانی کورد ناچاربوون بە هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی

بنوسن،بەڵام لە سەردەمی میرنشینە کوردییەکاندا ئەوە گۆڕا،شێوە زمانی کرمانجی بووە زمانی ئەدەبی کوردی لە بەشەکانی باکوور و ناوەندی کوردستان،ئەوەش لە دەوروبەری سەدەی یانزەیەمەوە ،ئەگەر گەشەکردنی کەلتووری بەتلیس لەو سەدەیەدا لەبەرچاو بگرین ئەوە لەوانەیە ئەوێ ئەو شوێنە بوبێ کە شێوە زمانی کرمانجی تێدا وەک زمانێکی ئەدەبی سەربەخۆ پێگەیشتبێ،لە هەمان سەردەمی مێژووییشدا شێوە زمانی گۆرانی وەک زمانێکی ئەدەبی لە کوردستانی بچوکدا(کوردستانی ئێرانی ئێستا)سەریهەڵدا و بووە زمانی ڕەسمیی کۆشک و سەرای میرەکانی ئەردەڵان کە هانی شاعیرەکانیان دەدا پێی بنوسن.

لە کوردستانی باشوریشدا (کوردستانی ئێستای عیراق)شێوە زمانی سۆرانی بووە زمانی ئەدەبی زۆربەی کوردان ئەوەیش لە ئەنجامی هەوڵ و کۆششی میر عەبدولڕەحمان پاشای بابان لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا،هەروەها سۆرانی وەک زمانی ئەدەبی تەشەنەیکرد بۆ کوردستانی ڕۆژهەڵاتیش دوای ئەوەی کە شێوە زمانی گۆرانی لە لایەن پاشاکانی قاجارەوە قەدەغەکرا (سەعد بەشیر،٢٠٠٤: ١١) هەرچەندە(لە سەرەتای سەدەی شازدەدا ئەو دوو ئیمپراتۆریەتەی عوسمانی و سەفەوی نەیانهێشتووە هەرێمە کوردییەکان ئاسایشێکی تا ڕادەیەک دوورودرێژ بە خۆوە ببینن چونکە شار و دێهاتەکانی کورد هەمیشە گۆڕەپانی زنجیرەیەک شەڕی خوێناوی درێژ بوون لە نێوان ئەم دوو هێزە زەبەلاحەدا)(سەعد بەشیر: ٦٧)

لە شەرەفنامەدا ئاماژە بەوە کراوە کە بەتلیس سەرەڕای هێرش و پەلاماردانی ،بەڵام لە باسکردنی خوێندنگا و مزگەوتەکانی کە چەندین زانا لە بوارە جیا جیاکاندا پێگەیاندبوو وەک بواری مێژوو و فیقهو تەفسیر و فەلسەفەی سۆفیگەری و زمان، گەلێ کەسایەتی سۆفی و شاعیر و زانایانی وەک :عەبدولڕەحیمی بەتلیسی پسپۆڕ لە فیقهو تەفسیر،محەمەد بەیرەقعی پسپۆڕ لە فیقهو زمان،حیسامەدین چەڵەبی پسپۆڕ لە سۆفیگەری و کوڕەکەی مێژوونووس و دیپلۆمات ئیدریسی حەکیم هەبوون(شەرەفخانی بتلیسی:٣٤٩،٣٥٥)

خۆی لە خۆیدا دەرکەوتنی شەرەفخانی بتلیسی مێژوونوس و ئەحمەدی خانی شاعیر لە نێوان سەدەی شازدە و حەڤدەدا ڕووداوێکی فەرهەنگی و کلتووری زۆر بایەخدار بوو،چونکە لە لایەک(شەرەفخان تەختی میراتی بۆ کوڕەکەی خۆی بە جێهێشت بۆ ئەوەی دەست بەتاڵ بێ بۆ نووسینی گۆڕانکارییە سیاسیە گرنگەکانی کە لە کوردستان ڕوویان دەدا ئەویش بە باسکردنی مێژوی میرنشینە کوردیەکان بە درێژایی پێنج سەدە[لە نێوان سەدەی دەیەم و سەدەی شازدەیەمدا)،وازهێنانی شەرەفخان خۆی لە خۆیدا نیشانەیەکە بۆ هەستکردن بە گرنگێتی نوسین بۆ خۆی و بۆ غەیری خۆشی،شەرەفخان سەردانی گەلێ لەو میرنشینانەی کردووە و زۆر لە میر و مێژوگێڕەوەی دیوە و گەلێ کتێبیشی خوێندۆتەوە) (سەعد بەشیر:١١٨_١١٩)، چونکە خوێندەوارمان کە شادەمارمانن لە فێرگەی داگیرکەراندا زمان و ئەدەبیاتی بێگانەیان پێ خوێندراوە و ڕەسەنی و پێکەوتویی و پایەبەرزی خۆیان و

نزمی گەلانی ژێر دەستەیان فێرکردوون و زمان و دڵ و دەست و قەڵەمیان بۆ خۆشەویستی ئاغا و خێزان و خزمی ڕاهێندراوە و دادراوە و ئەوسا پێیان سپێراوە،نەخوێندەوارە ساویلکە و بەستەزمانەکەیان بۆ بەردەست و بێ هەست بکەن (شەرەفخانی بتلیسی ،٣٥_٣٦)،لە لایەکی ترەوە ئەحمەدی خانی کە پیاوێکی ئایینی و شاعیرێکی گەورەو هۆشمەند بووە و تەنانەت بۆتە هێمای سەربەخۆیی نەتەوەی کورد ،بە جۆرێک(شیعرەکانی لە لایەن مامۆستا و خوێندکار و خەڵکە ڕەمەکیەکەشدا ئەزبەر کرابون وەک چۆن سورەتی قورئان لەبەر دەکران)(سەعد بەشیر:١١٨)بە واتای شەرەفخانی بتلیسی و ئەحمەدی خانی دوو جەمسەری ڕۆشنبیری کوردییان لەو سەردەمەدا پێکهێناوە،تاکو ئێستاش بەردەوامی هەیە، شەرەفنامە و مەم و زین هاوتا بوون لە کاریگەری و هۆشیار کردنەوەی میللەتی کورد و پێگەیاندنی ،لە کاتێکدا شەرەفنامە بە زمانی فارسی نوسراوە و مەم و زین بە کرمانجی سەروو،ئەویان بە پەخشان و دەقێکی مێژووییە و ئەوی تریان شیعرە ، چونکە هەردوکیان بناغەیەکیان بۆ کورد پێکهێنا و بوونە ناسنامەی نەتەوەیی ،ئەکادیمی _ی.ئوربیللی،دەڵێ:کاتێ دەڵێن شاعیرو نوسەر نزیکن لە میللەتەکەیان و پەیوەستن بە میللەت و جەماوەر،یەکسەر دەبێ سێ شاعیر بە بیر بێنینەوە:فردۆسی ئێرانی و روستافیللی جۆرجی و ئەحمەدی خانی کوردی (عزالدین مصطفی،١٩٧٩: ٩)هەرچەندە سەدەی حەڤدەهەم کە خانی تێدا ژیاوە سەدەیەکی پڕ لە ململانێی توند بوو لە نێوان میرنشینەکان و ئیمپراتۆریەتی فارسی و عوسمانی کە دەیانویست کوردستان داگیر بکەن.

زاناکانی ئایینی لە تەک میر حوکمی ئیمارەتەکەیان کردووە،وەک چۆن نیکیتن_Nikitine باسی دەکات ،لەو زانایانەی کە پایەی تایبەتیان لای ئیمارەت هەبووە،لەسەرجەم ناوچەکانی کوردستان دوو زانان :ئەوانیش:مەلای خەتێ(لەدایکبوی ١٧٨٥ز)و مەلا یەحیای مزوری(١٨٣٩ز کۆچی دوایی کردووە) (جەمال نەبەز،٢٠١٩: ٥٨)،لە کاتێکدا چەندین تۆمەت وەک چۆن دراوەتە پاڵ مەلای خەتێ ،بە هەمان شێوە ئاراستەی مەلا یەحیای مزوریش کراوە،هەرچەندە هەردووکیان زانا و لێهاتوو و پڕ مەعریفە بوون.

محەمەدئەمین زەکی بەگ(١٨٨٠_١٩٤٨)لە کتێبی (خولاسەیەکی تەئریخی کورد و کوردستان) دا دەڵێ:

(دائیر بە لەهجەی سنە وەسیقەیەکمان بە دەستەوە نییە،بەڵام زمانی هەورامی_گۆرانی_بە گوێرەی غەزەلیاتی و داستانە موهەیج و پڕ مەعناکانی شوبهە ناکرێ ،کە ئەدەبیاتێکی واسع و شیرینی هەیە،والی ئەردەلان لە سەرای خۆیدا بە سورەتی خسوسی تەشویق و تەشجیعی شیعر و ئەدەبیاتی ئەم زمانە ئەکا و بێ شک ئەم لەهجەی شیعرە ،لە زمانی خەڵق جوێیە)(محەمەد ئەمین زەکی،١٩٣١: ٢١١)

لێرەدا پەنجە بۆ ڕاستیەکی مێژویش درێژ دەکرێ، ئەویش ئەوەیە کە میرەکانی ئەردەڵان زیاد لە زۆربەی میرانی کورد پشتی شیعر و شاعیرانیان گرتووە وبرەویان بە وشەی جوانی داوە،ڕەنگە هەر دەنگدانەوە و ڕەنگدانەوەی ئەمەش تینی بە گوڕی شیعری ناو جافی سەردەمی وەسمان پاشا و خانمیش دابێ،کە لەو سەردەمەدا هەڵەبجە مەڵبەندی شاعیران بووە (عـزەدین مسـتەفا،١٩٨٨: ٢٥) تەنیـا مێژونوسـی ئـافرەتی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدەیەمە،کە سـەرباری شـاعیرێتی،لە بـواری زانسـتە ئیسلامیەکانیشـدا شـارەزایی هەبـووەو بەرهەمی زۆری جێهێشتووە.

خوسرەوخانی گەورەی والی ئەردەڵان(؟ _ ١٧٩١ز)هێشتا خۆی لە ژیاندا بووە،کە قازی مـحەمەد مەلا شـەریفی ئەردەڵانـی بـۆ نوسـینەوەی مێـژوی ئەردەڵان ڕادەسـپێرێت،ئەویش مێژویەکی بە ناوی(زبدة التواریخ)دەنوسێت،دوای ئەویش محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانی لەسەر داوای ئەمانوڵلا خانی گەورەی والی ئەردەڵان(١٧٧٥_١٨٢٤ز)ڕاسپێردراوە ئەمیش مێژویەکی بە شێوەیەک نوسیوە کە وەک تەواوکەری مێـژوەکەی شـەرەفخانی بتلیسی وایە،لەو کـاتەوە دەست پێ دەکات کە (شـەرەفنامە)دوایی دێت و نـاوی نـاوە (ذیـل شـرفنامە)واتە پاشـکۆی شـەرەفنامە ،دوای ئەمـانیش چەنـدین مێژونوسـی تـر دەرکەوتـون و(لـب تواریخ),(تـاریخ اردلان)،(حدیقـە ناصـری)،(تحفە ی ناصـری)یان نوسـیوە(محەمەدی حەمە بـاقی:پەراوێزی ژمـارە_١: ٢٩)بە زمـانی کـوردی نەنوسـراون بەڵام ناوەڕۆکەکەیـان لە خزمەتـی ڕۆشـنبیری کوردیدایە.

هەرچەندە سەرەتا ململانێ لە نێوان هەردوو میرنشینی ئەردەڵان و بابان هەبوو ،بەڵام لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمدا نزیکبونەوەیەکی زۆر و خزمایەتی و تێکەڵیەکی هەمە لایەنە لە ناویانـدا دروسـتبوە، هەر بـۆیە لە کـاتی لێقەومانـدا پەنایـان بـۆ یەکتـر بردووە،دواجـاریش کە خـۆری مـاڵبـاتی ئەردەڵان بەرەو ئـاوابون دەچێـت ،ماهشـەرەفخانم لەگەڵ خەڵکێکـی زۆر ئەردەڵان بە جێـدەهێڵن و لە پـایتەختی بابانـدا پێشـوازیان لێـدەکرێت(ئارام عەلی،٢٠١٩).

میرنشـینە کوردیەکـان بەوە جیـا دەکـرانەوە کە بە گشـتی سروشـتێکی سێکوچکەداری (بنەماڵەیی_فیوداڵیزمی_ئایینی)بوونە،لە نێوانیاندا چەندین میری بە توانا و بەهێزی تیا هەڵکەوتووە،...،بەتایبەتی لە ڕووی فراوانخوازی و دەسـتداریان کە وڵاتـی زلهێزی دەوروبەر حیسـابیان بـۆی کـردووە،بە تـایبەتی میر مـحەمەدی ڕەوانـدزی و میـر بەدرخـان پاشـای بۆتان و میر عەبدولڕەحمان پاشای بابان(ئاکۆ بورهان، :٧)ئەمە لە لایەک و لە لایەکی ترەوە لە ڕووی مەعـریفە و گرنگیـدان بە زانسـت و فێربـوون ،هەرچەنـدە لەمەیانـدا میـر مـحەمەدی ڕەواندزی زیاتر خەریکی شەڕوشۆڕ بووە،بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان تەنانەت درووسـتکردنی مزگەوت و پردیش زیاتر بۆ پاڵپشتی بەرژەوەندیخوازییەکانی بووە،نەک پێشخستنی میللەتە

ڕەشوڕووتەکەی،بۆ ئەم مەبەستە کاوس قەفتان دەڵێ:(میری سۆران وولاتەکەی پڕکردبوو لە قەلا ،پردێکی زۆری لەسەر ڕووبارەکان درووست کرد[کە بۆ هاتوچۆی سەربازەکان بوو]بەلام قوتابخانە،مزگەوتێک،حوجرەیەکی نەکردەوە، ئەو هەموو شەڕو شۆڕانەشی ئەیکردن زیانێکی زۆری بۆ میللەتەکە هێنا و بێزاری کرد)(کاوس قەفتان:٥٥)کەچی لە هەندێ سەرچاوەی تردا بیروڕای تر خراوەتە ڕوو،بۆ نموونە:جەمال نەبەز لە کتێبی _میری کورد_دا دەڵێ: لە ئیمارەتی سۆران مزگەوت و قوتابخانەی زۆر هەبوون ئەمە میری کۆرە ئەیکرد،بەلام جگە لە زۆربوونی ژمارەیان شتێکی دیکە نەبوو،بوونی ئەم قوتابخانانە بە مانای ئەوە نایەت ئاستی ڕۆشنبیری بەرز بوبێتەوە،یان لانی کەم ئەم قوتابخانانە میللەتیان لە نەخوێندەواری و نەزانی پاراستووە،چونکە میری کۆرە دەسەلاتدارێکی نەزان نەبووە،بەڵکو ڕۆشنبیرییێکی ئایینی بنەڕەتی هەبووە(جەمال نەبەز، ٢٠١٩ :٧٣_٧٤)،ئەم ڕایە لەگەڵ ڕاکەی(نیکیتن)یەکدەگرێتەوە کە ئاماژەی بە درووستکردنی قوتابخانەی زۆر لە لایەن (میر محەمەد)ەوە کردووە بەلام ئەویش ناوی قوتابخانە و ژمارەی قوتابخانەکانی نەخستۆتە ڕوو.

لە ١٨٦٧دا میرنشینی ئەردەلان کۆتایی پێهێنراوە،میرنشینی بابان دوا میرنشین بووە،ئەم دوو میرنشینە دەورێکی گرنگیان لە گەشەی زمان و ئەدەبی کوردیدا هەبووە و بەشی شێریان بەردەکەوێت لە خزمەتی کلتوور و فەرهەنگی زمانی کوردیدا،بۆتان و هەکاریش بە پلەی دووەم دێت و میرنشینی سۆران بە پلەی سێیەم،ئەمە و(میرنشینەکانی ئەردەلان و بابان هەمیشە بە جمک دادەنێن،هەرچەندە ئەمەش پێناساندنێکی خۆشە،بەلام ناتوانین لەگەڵیدا بین بە هۆی جیاوازیانەوە لە ساڵی لەدایکبوونیان کە چەند سەد ساڵێک دەبێ،ئەگەر زاراوەکانی خزمایەتیشیان بۆ بەکاربەرین ناتوانین تەنانەت بە براشیان لە قەڵەم بدەین،چونکە هەندێ ناوچەی میرنشینی ئەردەلان لە سەدەکانی زووی دامەزراندنی بوون بە زەوی و موڵکی بابان)(ی.ئی.ڤاسیلیەڤا:٤٥)

هاوکات جگە لە دەستێوەردانی دەرەکی و هەروەها سیاسەتی ناوەندگەرایی(سێنترالی)دەوڵەتی عوسمانی بۆ کۆتایی هێنان بە دەسەلاتی تەواوی میرنشینە کوردییەکان و گەڕانەوەی دەسەلاتی ناوەنگەری دەوڵەتی عوسمانی بۆ ناوچە دوورە دەستەکان،هەموو ئەمانەش بوونەتە مایەی ئەوەی کە ئەم میرایەتییەی کوردیش لە بارببرێت و کۆتایی بە دەسەلات و حوکمڕانیەتی بهێنرێت (ئەحمەد باوەڕ،٢٠١٧: ١٣).

سلێمانی یەکەمین شاری کورد بوو،کە مەدرەسەی عیلمانی یانی(مەکتەبی ڕوشدیە)ی تێدا کرایەوە،لە ساڵی ١٨٩٣ دەستی بە کار کرد،قوتابخانەیەکی دووهەمین بوو ،بۆ ئەو قوتابیانە کرایەوە کە مەدرەسەی ئاساییان تەواو دەکرد و دەیانویست لە سوپادا دامەزرێن(جۆیس بلاو،٢٠١٥: ٢١)و یەکەم کتێبی چاپکراوی کوردیش لە دیاربەکر لە ساڵی

١٨٩٩ بڵاوکراوەتەوە (نەجاتی عەبدوڵلا،٢٠٢٢: ١٤٥)چونکە ئەو کتێبە بەناو کوردییانەی لە نێوان ساڵانی ١٧٨٧_١٨٩٢ بڵاوکراونەتەوە بە ئەلف و بێی زمانی تر بوون،تەنیا شیعر بۆ گوێدانە چاپکردن و بوون بە کتێب،هەر لە سەدەی دوازدەهەمەوە بە زمانی کوردی نووسراوەتەوە،هەرچەندە زمانێکی تێکەڵ بووە ،بەڵام بنچینەکە کوردی بووە.

واتە سلێمانی (لە ماوەیەکی زۆر کورتدا بووە مەڵبەندی ڕووتێکردنی زانایان و ڕووناکبیران و شاعیرانی هەرە گەورەی ئەو ڕۆژگارەی کوردەواری وەک:شێخ مارفی نۆدێی (١٧٥٣_١٨٣٨)، و مەولانا خالیدی نەقشبەندی ١٧٧٩_١٨٢٧ز.......هتد،بە هەموشیان فەرهەنگێکی دەوڵەمەندیان خستە سەر خەرمانی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی(محەمەد حەمە باقی،٢٠٠٢: ١٥_١٦)،هەرچەندە زۆربەی کتێبەکانی مەولانا بە فارسی نوسراون (بۆ زانیاری لە بارەیانەوە بڕوانە:مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس،٢٠١١: ٥٦_٥٧)، ئەوەی مایەی سەرنجە کە شێخ مارفی نۆدێی نامەی بە زمانی عەرەبی کە بە مەزەندەی نەوشێروان مستەفا بۆ مەحمود پاشای بابان نوسیبێت (نەوشێروان مستەفا،١٩٩٨: ١٥٣)، هەر لەبەر ئەوەشە کە (ئەحمەدی)نوسیوە تا کاکە ئەحمەدی کوڕی فێری زمانی عەرەبی بێت،بەڵام بۆ نامە بە زمانی عەرەبی بۆ میرێکی کورد دەنوسێت،ئەمە مایەی پرسیارە.

لە ناوچەی بابان لە سلێمانی ،دوانزە سوارەی مەریوان لە کاتی شەڕدا تەپڵ و ئامێرە مۆسیقایەکانیان بەکاردەهێنا (فەرهاد پیربال:٩٧)کە ڕەنگدانەوەیەکی فراوانییان لە نێو بەیت و شیعری میللی و ....هتد هەیە،ئەمە جگە لەو بەیت و داستانە جوانمەردانەی وەک:سوارۆ(شەریف هەمەوەند)،عەزیز و تەکش ،دمدم،......هتد (کامەران موکری،١٩٨٤: ٦٥ تا ٦٩).

لەگەڵ کۆتایهاتنی دەستەڵاتی ناوخۆی میرنشینە کوردییەکان(بابان ١٨٤٧، بۆتان ١٨٤٧،هەکاری ١٨٤٨،بادینان ١٨٤٨،ئەردەلان ١٨٦٨)لە هەمان کاتدا کۆتایی بە دەستەڵاتی سەرۆکهۆزەکانیش هات،کە تا ئەو دەم دەستەڵاتی ناوخۆی کۆمەڵی کوردەوارییان لە بندەستدا بوو (نەجاتی عەبدوڵلا،٢٠٢٢: ٦٩)

هەر لە سەرەتادا دەوڵەتی عوسمانی خزمەتگوزارییە فێرکردنەکانی نەخستە ئەستۆی خۆی ،بۆیە دام و دەزگا فێرکارییەکانی نەخستە ئەستۆی خۆی ،دام و دەزگا فێرکارییەکان پەیوەست بوون بە کتاتیب و قوتابخانە ئاینییەکان ،کە ئەرکی پەروەردە و فێرکردنیان لە ئەستۆ گرتبوو (ابراهیم خلیل،١٩٩٢: ٣٣٣)،ئەم کەمتەرخەمییەی دەسەڵاتی عوسمانی کاریگەریی خراپ و نەرێنی خستە سەر کوردستانیش و ڕێژەی نەخوێندەواری بە پێی کات زیادی دەکرد،تەنانەت تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەردەوامی هەبوو،وەنەبێت ئەمە تاکە هۆکاری بەرزبوونەوەی ڕێژەی نەخوێندەواری بێت لە کوردستان ،بەڵکو خۆشیان خەریکی کار و کەسابەت بوون ،کەمێکییان نەبێت کە خولیای فێربوونییان هەبووە.

هەر لەبەر ئەوەشە حاجی قادری کۆیی هاوێشەیەک دەخاتە ڕوو کە هاوسەنگی تێدا بەدی ناکات،دەڵێ:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز
بە کوردی گەر بنوسرایە زمانی
مەلا و میر و شێخ و پادشامان
هەتا مەحشەر دەما ناوونیشانی

بە لەناوچوون و هەڵوەشاندنەوەی میرنشینە کوردییەکان پرۆسەیەک دەستی پێکرد ،سەرباری نائومێدی ،کورد وورده وورده درکی بە بایەخی فێربوون و خوێندن و ڕۆڵییان لە بنیادنانی وڵات و پێشکەوتنیدا کرد،هەرچەندە(سەر لە نوێ بە تایفە و عەشیرەت کردنەوەی کوردستان،کە هاوکات بوو لەگەڵ پرۆسەی بەناوبانگی سەرهەڵدان و دەرکەوتنی شێخەکان بۆ ڕابەرایەتی کردنی کۆمەڵگەی کوردی ،لە ناوبردنی خاڵەکانی لە دەورکۆبونەوەی کۆمەڵگەی کوردی و نەتوانینی ئەوەی کە بە تەواوەتی بۆشایی دەسەڵات پڕ بکرێتەوە(ئەتەش سەبری:١٠٧) .

ئەگەر کورد لە دەوری یەکگرتووییدا کۆببونایەتەوە ،بە سایەی میرنشینەکانیانەوە دەیانتوانی بەشدارییەکی چالاکتر نەک تەنیا لە سیاسەت،بەڵکو لە ڕۆشنبیری و خوێندن و خوێندەواری دا بکەن.

٣_زمان و ئەدەب...دیوەکەی تری مێژووی میرنشینەکان

٢ـ میرنشینی بۆتان

سەرچاوەکان جگە لە زانیارییەکی کەم نەبێت لەبارەی مێژووی میرنشینەکە لە ماوەی سەدەی هەژدەهەم، شتێکی تریان نییە، کە دوای ساڵی ١٢٤٧ز درووستبووە،هەر خۆی (مێژوی سەرهەڵدان و دروستبوونی هەندێک لە میرنشینەکان تەمومژاوین،وەک مێژوی میرنشینی بۆتان،کە مێژونوسەکان تەنیا لەسەر ئەوە ڕێککەوتون کە _سلێمان کوڕی خالید_یەکەم میر بووە،کە فەرمانڕەوایی ئەم میرنشینەی کردووە) (صلاح هروری،٢٠٠٠: ١٦)و شاری جەزیرە ناوەندی میرنشینەکە بووە و (چوار میر فەرمانڕەواییان کردووە ،لەوانە میر ئەبدال باوکی میر بەدرخان بەگ،بەناوبانگترین میرەکانی بۆتان(کامیران عبدالصمد، ٢٠٠٦ : ١١٥)،میر بەدرخان یەکێک بووە لەوانەی کە کاروکردەوەکانی لە پێناو میرنشینی بۆتان دا مایەی سەرنج بووە، (بەدرخان بەگ کە نەوەو نەتیرەی یەکێک لە کۆنترین ماڵباتی کوردستانە و لە ساڵی ١٨٢١ میری بۆتان بووە،ئەم ڕێباز و ڕێچکەیەی گرتەبەر لە کێشەی فیودالیانەی نێوان میرانی کوردو سوڵتاندا و یەکەمین کەسە کە مەوداو ڕەهەندی نەتەوەیی بەم کێشانە بەخشی و وەکو باوکی ناسیونالیزمی کورد لە مێژودا جێی خۆی گرت)(کرێس کۆچێرا، ٢٠٠٦: ١٣) ڕۆشنبیری میر بەدرخان دواتریش هەر لە نێو ڕۆشنبیری

زمـان و ئەدەبـی کوردیـدا ڕەنگیـداوەتەوە، بەوەی کە یەکەمـین ڕۆژنـامەی کـوردی لە لایەن نەوەی بەدرخان [مەدحەت بەگ بەدرخان] لە ساڵی ١٨٩٨ بەناوی کوردستان لە قاهیرە دەرچووە و ژمارەیەک لە نەوەکانی میر بەدرخان لە بزاڤی نەتەوەیی کوردا بەشداریان کردووە و کەم و زۆر دەوری گرنگیـان گێڕاوە(بـۆ زانیـاری زیـاتر بـڕوانە: کـرێس کۆچێرا،٢٠٠٦)دوای ڕوخـانی میرنشـینی سـۆران و بادینـان ،نە کەسـایەتیەک ،نە هێزێکـی بەتوانـا کە کـورد لە دەوری کـۆببنەوە لە گۆڕەپـانەکەدا بەدینەدەکـرا ،جـگە لە میرنشـینی بۆتـان و میـر بەدرخـان نەبێت(صلاح هروری:٦٠)،لە کاتێکدا میر بەدرخان هاوسەردەمی میر محەمەدی ڕەوانـدزی بووە و مالمسانژ بە (بـاوکی بـزوتنەوەی نەتەوەیـی کورد)نـاوزەدی کردووە،میـر بەدرخـان لە جەزیـرە بـووە ،کە (مەم و زیـن)ی (ئەحـمەدی خـانی)یش هەر لە جەزیـرە دا بووە،ڕووداوەکـانی ئەم داستانە شیعرییە لە دەوری جەزیـرە سوڕاوەتەوە ولەبەر دەسـتی میـرە بۆتانییەکانیش بـووە،کە بەوە ناسراون باوەشیان بۆ نوسەر و شاعیران ئاوەڵا بووە،بە تایبەتیش کاریگەری لەسـەر میر بەدرخـان هەبـووە،کە قوتـابی بـۆ دەرەوە شـاند دەکـرد تـا پسـپۆڕی لە دروسـتکردنی چەک بهێننەوە(مـالمسـانژ: ٣٩)،بۆیە(دەسەڵاتی عوسمانی هەوڵی دەدا میـر بەدرخـان بخاتە ژێـر ڕکێفی خۆیەوە،بە ڕێگای ئاشتی،بۆیە حافیز پاشا لە شوێنی کارەکەی لە ئەرزەڕۆم(مەلا مەحمودی بایەزیدی)ڕاسـپارد بە ئەنجـام دانـی ئەم کـارە لەگەڵ میـر بەدرخـان ،....،هەوڵەکەی مـایەی ڕەزامەنـدی بـوو)(جلیلی جلیـل، :١٣٢) تەنـانەت دوای دانوسـتانی حکـومەتی عوسـمانی لە ئەرزەڕۆم لەگەڵ مەحمـود خـان مەلا مەحمـودی بایەزیـدی کـاری وەرگێڕانـی بـۆ کـردووە ،چونکە مەحمودخان جگە لە زمانی کوردی ،زمـانی تـری نەزانیـوە(جەلیلی جلیل:سـەرچاوەی پێشوو).

میـر بەدرخـان هەمیشـە هەوڵـی پاراسـتنی زمـانی کـوردی داوە،تەنـانەت کاتێـک لە تاراوگەش بووە، نەوەکانی کۆکردۆتەوە و پێی وتون:(دەترسم زمانەکەتـان لە نێو تورکانـدا وون بکەن ،ئەگەر زمانەکەتان وون بکەن ،وڵاتی بۆتانیش وون دەکەن،بۆیە دەمەوێ لەگەڵ خێزان و منداڵەکانتان بە زمانی باب و باپیرانتان بئاخفن،ئەوەی وا نەکات منداڵی مـن نییە) (مـالمسـانژ:١٧).

حــاجی قــادری کــۆیی لە ئەســتەنبۆڵ مــاوەیەکی دوورودرێــژ ژیــا،بە بنەمــاڵەی بەدرخانیەکان گەیشت و بوو بە مامۆستای تـایبەتی کوڕەکانی ئەو خانەوادەیە،لە لای ئەوان دیپاجەی (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانی خوێنـدەوە(دیوانی حاجی:١٣)و هەر لە ئەستەنبۆڵ واتە لە غـوربەتی بـووەتە دۆسـتی گیـانی بەگیـانی (کەیفـی)ی شـاعیر،حاجی لە هەنـدێ لە شیعرەکانیدا ئاماژەی بە میرنشینی بۆتان داوە ،دەڵێ:

خاکی جزیر و بۆتان ،یەعنی وڵاتی کوردان

سەد حەیف و سەد مخابن ،دەیکەن بە ئەرمەنستان.....(دیوانی حاجی:٨٥)

یان:

کوا والی سەنەندوج،بەگزادەیی ڕەواندوز

کوا حاکمانی بابان،میری جزیر و بۆتان..........(دیوانی حاجی:٨٦)

ئەحمەدی خانی هێز و شیانێ میرێ جزیرێ و ناڤداریا وی د نێڤ عەرەب و ترک و فرسا دە دڤان مالکێ ژیری دە ددە کفشێ و دبێژە جهێ شەهنازی و سەرەفرازیا گەلێ کوردە(عبدالفتاح علی،١٩٨٨: ١٢٨)دەما دبێژی:

کو پادشەک زەمانێ سابق

ڕابوو د حکومەتا خوە فائق

....

ڕۆم و عەرەب عەجەم د فەرمان

مشهود ب ناڤێ میرێ بوهتان

(حاجی قادری کۆیی)ش درکی بە مەترسیەکانی دوای میر بەدرخان کردووە ،بۆیە دەڵێ:

بەدرخانیو لەسەر لاچێ لەمەو پاش

لە هەر لایێ دەتان هاڕن وەکو ئاش

هێرشی عوسمانیەکان بە پێشڕەوی عوسمان پاشا بۆ سەر جەزیرەی بۆتان ،بە مەبەستی لەناوبردنی حکومەتی سەربەخۆی میر بەدرخان لە نێو گۆرانی و لاوکی چەندین لاوکبێژ و گۆرانیبێژ تۆمارکراون ،نموونەی:سەعید ئاغا،عەزیز ئاغا،مریەم خان ،کاوێس ئاغا،و چەندینی تر(عبدالفتاح علی،١٩٨٥: ١٥٤)کە ئەمانەش وەکو دەقی گۆرانی مێژوویی دەبنەپاڵپشت بۆ هەندێک لێکدانەوەیی ڕووداوە مێژووییەکان،بۆ نموونە کاوێس ئاغا لە وەسفی میر بەدرخان و ئازایەتیەکەی دبێژە:

لێ لێ میرۆ لێ لێ میرۆ لێ لێ میرۆ لێ لێ میرۆ لێ میرۆ

ملێ خانی خۆش ملێ خانێ

بەژنا بەدرخان بەگ زراڤا مینا بنا تلا بنا ریحانێ

شەمۆیێ دێرشەوی کرا گازی:

وەسمان پاشا کوچک باب

دەستێ بابێ تیلێ میرێ بۆتا شێرێ کوردا

بتە نایێ گرێدانێ

دە لۆ لۆ .....لۆ لۆ

لەمەتێ دەنگێ تۆپان و جبەخان و لەپەیمەتێ

حەیفە بۆ مخابنا دلێ مە دمینێ

کوچکێ کۆشتەرێ ڕۆمیا کەتنە شارێ جزیری بۆتا

هەیلۆ بابۆ ل من خراب دکن جێ یێ ئاغان و عەشیرەتێ.

.(عبدالفتاح علی،١٩٨٥: ١٥٦)

ئەمە لاوکێکی دورودرێژە و بە ووردی بەسەرهاتە مێژووییەکە دەگێڕێتەوە و دەکرێ بۆ پاڵپشتی دوو لایەن سوودمەند بێت،یەکەمیان: خودی لایەنە مێژووییەکە و چۆنیەتی بەسەرهات و بەراووردکردنی بە گێڕانەوەی نێو خودی مێژوو بە ڕووە زانستەکەی، دووەمیان: وەکو لاوک لە ڕووە ئیستاتیکا و هونەر و ڕەگەزەکانی لاوکی مێژوویی و کاریگەریی بەسەر بەرهەمەکانی تردا ،یا سوودوەرگرتن لێی بۆ دامەزراندنی لاوکی هاوشێوە،واتە بێجگە لە ناوەڕۆکەکەی ،تەکنیکی گێڕانەوەکانیش بایەخی تایبەت بە خۆیان هەیە.

مەلا خەلیل (١٧٥٦_١٨٤٣ز)لە شاری سیرت مودەریس و دەرس بێژی فەرهەنگ و مەعاریفی ئیسلامەتی بووە و چەند کتێبی بە زمانی کوردی هەیە ،وەکو :(نهج الانام)لە زانستی عەقیدەو ئایدیۆلۆجیدایە و لەسەرزار ڕەوانە،وەکو _نوبهار_ی ئەحمەدی خانی وایە ،مەلا خەلیل گەورەترین و بەناوبانگترین زانای دینیی ڕۆژگاری سەدەی ١٨ و هاوتای(محەمەد ئیبنو ئادەم)و(مەلا یەحیای مزوری)بووە ،عبدالرقیب یوسف لە (دیوانا کرمانجی)دا نوسیویەتی:تا ٣٠ کتێبی (مەلا خەلیل)م دیوە و دەزانم هەیە(محەمەد ساڵح:٥٢٧) ،مەلا یەحیای مزوری پایەیەکی بەرزی لە زانستدا هەبوە و بە(شیخ الکل فی الکل)ناسراوە،مەلا یەحیا لەسەر داخوازا(زوبەیر پاشایێ کوڕێ ئیسماعیل پاشایێ)میرێ ئامێدیێ مەلا یەحیا ل سالا ١٨٠٨ز شەرحەکب زمانێ فارسی ل سەر شعرا مەلایێ جزیری (مەغبەچەیێن مەیفرۆش)دانایە(تەحسین دۆسکی، ٢٠١٨: ١٤)،هەروەها شێخ نورالدینی بریفکانی(١٧٩٥_١٨٥٨)کە لە ڕێگەی فەقێیەتیەوە چۆتە فێرانکۆی شاری ئامێد لای عەلامەی زانای ناودار مەلا یەحیا مزوری خوێندویەتی کە لە مەعاریفی ئیسلامیدا بەناوبانگ بووە و مرید و تۆبەکاری حەزرەتی مەولانا خالید بووە(محەمەد ساڵح:٧٨١).

شێخ یوسف تۆپچی ئۆغلو کە (دناڤ گوتنێت خۆدا زۆر تەحسیبێ سەرخاندن و زانینا زمانێ زگ ماکی دکێشێت بە تایبەت سەر ڤێ بیروباوەڕێ یە کو ل گۆتن و نوسینێت مەزهەبی دا نابێت تنێ بە زمانێ عەرەبی بەهرە بێتە ڤەرگرتن،بەڵکو زمانێ زگماکی بە تایبەت زمانێ کوردی(کرمانجی)د بێت کار بێنن و هێندێ بشێن ژ کار ئینانا زمانێ بیانی خۆ بپارێزن)(محەمەد ساڵح:٥٣٣)،شێخ یوسف زۆر کوردپەروەر بووە و بایەخی بە زمانی زگماکی داوە و لە شیعرێکیشیدا لە پاڵ نرخاندنی زمانی کوردی ناوی(ئەحمەدی خانی)و(مەلا خەلیل)و(مەلا باتە)یشی هێناوەو دەڵێ:

من ژ عەرەبی و سافە هم کرییە

پاشی ب زمانێ کورمانجی نڤیسییە

مەگەر کۆری بکورمانجی نزانی

چەند کیتاب گوتنە ئەحمەدی خانی

یوسف_زلێخا و مەم و زین

نوبهارا فەسیح ب ئەلفازێ شەکەرین

بزانی تو(نهج الانام)جەلیلە

بکورمانجی تەئلیفا (مەلا خەلیل)ە

نە (شێخ باتەهێ) خودان قەلبێ مونەوەر

بکورمانجی گوتییە مەولودا پێغەمبەر (محەمەد ساڵح:٥٣٣)

یوسف تۆپچی وەک چۆن شانازی بە زمانی کوردی دەکا ،بە هەمان شێوە شانازی بەو سامانە مەعریفیەش دەکات کە کورد هەیەتی،ئەویش لەبەر زۆر و زەبری تورکانی عوسمانلی چۆتە ئێران و لەوێ ژیاوە.

(مەلا مەحمودی بایەزیدی) (١٧٩٧_١٨٥٨)ش کەسایەتیەکی رۆشنبیر و زمانزانی سەردەمەکەی بووە و (لە ناو کوردەواریدا وەک زانایەکی ئایینی و مامۆستایەکی لێهاتوو ناوبانگی دەرکردبوو،گەلێک بەرهەمی شاعیرانی تورک و عەجەمی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی ،وێڕای ئەدەب لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی زمانیشدا بەرهەمی زۆرە ،تایبەت دەربارەی رێزمان ،هەروەها زۆر شارەزای داب و نەریت و مێژوی کوردان بووە)(کەمال مەزهەر، ١٩٨٦: ٢٢٣)،کاتێک ژابا لەساڵانی(١٨٣٦_١٨٦٩) ز قونسولی ئیمپراتۆریەتی ڕوس بووە لە تورکیا و لە ئەرزەرۆم لەسەر ویستی ئەکادیمی ب.ئا.دورن دەستی کردووە بە فێربوون و لێکۆڵینەوەی زمانی کوردی و هەروا کۆکردنەوەی مەبەست لە بارەی وێژاوەری و ئەدەب و فۆلکلۆر و زمان و ئەتنۆگرافیای نەتەوەی کورد و بە وێنێیەکی تێکڕایی و گشتی،بە تایبەت زۆر تەقەلای داوە دەسنوسراوەکان بە زمانی کوردی جەم بکاتەوە، بۆ بەجێهێنانی ئەم کارە فەرهەنگی و زانینانە مەلا مەحمودی بایەزیدی یارمەتیەکی زۆرو بەکەڵکی (ژابا)ی داوە،گەلێ بەرهەمی کوردی بۆ سازداوەو بە دەس بۆی نوسیوەتەوە وزۆری لە فارسیەوە بۆ وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی (محەمەد ساڵح،١٣٦٤: ٥٥٧)گەلی کورد بە پاراستنی گەلێک لایەنی بەنرخی سامانی رووناکبیریدا تا ڕادەیەکی زۆر قەرزاری مەلا مەحمودی بایەزیدیە ،گەر هاوکاریی مەلا مەحمودی بایەزیدی و ژابا نەبوایەتا ئێستەش بەشێکی بەنرخ لە گەنجینەی ئەدەبی کوردی سەدە ناوەنجیەکان نەدەزانرا(کەمال مەزهەر:٢٢٣).

سەردەمی میرنشینەکان جگە لە ئاخافتن و هەندێک شیعر نەبێت کە بە زمانی کوردی بوون، ئەگەر نا بە پەخشان نوسین باو نەبووە، یەکەمین کەسێک کە بە پەخشان نوسیبێتی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە ،کە (مەلا مەحمودی بایەزیدی) بووە و (عادات و ڕسومەتنامەی ئەکرادیە)ی بە پەخشان نوسیوە،کە دەلالەت لە هۆشیاری و لێزانی مەلا مەحمودی بایەزیدی دەکات،کە لە لایەن د.شوکریە ڕەسول وەرگێڕدراوەتە سەر

شێوەزاری کرمانجی خوارووو،بە ناوی(داب و نەریتی کوردەکان)و لە ساڵی ١٩٨٢ چاپ و بڵاوکراوەتەوە.

مەلا مەحمودی بایەزیدی لە(عادات و رسومەتنامەی ئەکرادیە)دا بە شانازییەوە ئەوە دەگێڕێتەوە کە کورد بێزیان نایە بە زمانی تورکی کتێب و دانراوەکانی خۆیان بنوسن،دەڵێ:

(د نێڤ ئەکراداندا مەکتوب و کاغەزێد وان فارسی العبارە دبن،خووندنا تورکی و زمانی ترکی کێم دزانن،کتێبێد زمانی ترکی ل نک وان موعتەبەر نینن)پ.لێرخ ڕۆژهەڵاتناسی رووس سەدەی ١٩م،دەڵێ:(کورد لە نامە گۆڕینەوەی نێو خۆیاندا زمانی فارسی بەکاردێنن)(فەرهاد پیربال:٨٣)،ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە(خەڵکی کورد تەنانەت میرەکانیش لە ڕقی ستەمی تورک نەیانویستوە بە تورکی بنوسن،ئەم دیاردەیەش هەر لە زەمانی شەرەفخانی بەتلیسی یەوە،واتە لە سەدەی شازدەهەمەوە هەبووە،لەوانەیە پێشتریش ،چونکە میر شەرەفخان شەرەفنامەکەی بە فارسی نووسیوە نەک بە تورکی)(سەرچاوەی پێشوو)،چونکە تورک لە فەرهەنگی ڕۆشنبیری کوردیدا ڕەمزی زوڵم و زۆر و دڕندەیی و ستەم بووە،ئەم ڕقە لە بۆشاییەوە نەخولقاوە،بەڵکو لە ئاکامی ئەزمونێکی دورو درێژی ئەو میرنشینانەیە کە هەم تورک بۆتە هۆکاری سەرەکی ڕووخانیان و هەمیش خێرنەدیویی و بەدینەهێنانی خەونەکانیان و بوونەتە بەربەستی گەشەسەندنییان.

هەروەها مەلا مەحمودی بایەزیدی یەکەم ڕوناکبیری کوردە (شەرەفنامە)ی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی ،لە دەوروبەری ١٨٥٨ یا ١٨٥٩لەو کارەی بۆتەوە،کە ژابا یەکسەر ناردوویە بۆ پێتەربوگ،ئەم کارە بەنرخە بە دەستوخەتی بایەزیدی خۆی ئێستە وا لە کتێبخانەی گشتی سەلتیکۆڤ شێدرین لە شاری لینینگراد پارێزراوە(محەمەد ساڵح:٥٦٣)، بایەزیدی خۆی شەرەفنامەی زۆر بەرز نرخاندووە ،لەبەر پڕ بایەخیی وەریگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی،دوو جاریش وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی عەرەبی، لە لایەن محەمەد عەلی عەونی و مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی. هەرچەندە شەرەفخانی بدلیسی (١٥٤٣_١٦٠٢) شەرەفنامەی بە زمانی فارسی نوسیووە، کە زمانی نوسین و کتێب بووە لەو سەردەمەدا،بەڵام مێژوی قۆناغێکی گرنگی لە فەوتان ڕزگارکردووە،شەرەفخان هەر زوو درکی بەو بۆشاییە کردووە ،کە کورد تاقە میللەت بوون لەو ناوچەیە کە مێژوویان نەنوسرابێتەوە،بۆیە بڕیاریداوە لە سەرەتای ئیسلام تا سەردەمی خۆی بخاتە دووتوێی کتێبێک و تێیدا بایەخی بە ژیانی میرە کوردەکان و مێژوەکەیانی داوە،هەژار موکریانی لە پێشەکی وەرگێڕانەکەیدا ڕۆڵی بەرز دەنرخێنێت ودەڵێ: (هەبوە و نەبوە تەنیاوتەنیا شەرەفخانێک لە دەوروزەمانێکا هەڵکەوتومو ڕێکەوتوە و لێرەو لەوێ چی نوسراوی دوژمن و بێگانان چاوپێکەوتوە و چی بە پەرژوبڵاوی لە پیرە پیاوی سەردەمی خۆی و لە چیرۆک وانی دیوەخان بیستوە،تێکی خستون و ڕێکی خستون و بە پێی

توانـا و بەش بە حـاڵی خـۆی هـیچ درێغـی نەکـردووە،بەڵام بە زمانێـک نوسـیویەتی کە هاوزمانەکـانی تێ ناگەن،بریـا بە کـوردی بوایە،خۆزیـا کـوردیش تێـی بگەیشـتایە) (هەژار موکریـانی،١٩٧٢: ١٠)، هەروەهـا (محەمەدئەمـین زەکـی ڕەخـنەی لە شـەرەفخانی بدلیسـی گرتووە بەوەی شەرەفنامەی بە زمانی فارسی نوسیوەو هیچ پاساوێکی بۆ ئەم کارەی نەبووە ،چونکە کتێبەکەی مێژوی نەتەوەیی میللەتی کوردە پێش هەر میللەتێکی تر) (محەمەد ئەمـــین زەکـــی،٢٠٠٥: ٣٥٧)، لەگەڵ ئەوەی ئەمـــین زەکـــی زمانەکـــانی عەرەبی،تورکی،فارسی،فەرەنسی دەزانی،هەمـوو ئەم زمانـانەش لە کـوردی بڵاوتـرن ،نوسـین بەم زمانانە ناودەنگی باشتری دەهێنا،بەڵام نوسەر ڕێگەی ئەحمەدی خانی و مەلای جزیری گرت و بڕیاریدا مێژوی نەتەوەکەی بۆ کورد بنوسێت، تەنانەت وەک خۆی ئاماژەی پێداوە و دەڵێ: هەنـدێ لە هاوڕێکـانم ئـارەزوی ئەوەیـان دەکـرد نوسـینەکانم بە زمـانی عەرەبـی یـا تـورکی بنوسـم،بەڵام مـن نەمکـرد،ئەگەر بمکـردایە کـارێکی بـاش نەبوو،شـیاو نـیە نوسـەرێکی کـورد،مێژوی کـورد و کوردسـتان کە داینەنـاوە جـگە بـۆ کوردەکـان خۆیـان نەبێـت،بە زمانێک بێت،جگە لە زمانی نەتەوەکەی خۆی) (محەمەدئەمین زەکی:١٧)

دوای چەنــدین ڕووداو*بـارودۆخەکە بـۆ میـر شــەرەف جێگیربــوو،بە ئاراســتەی بڵاوکـردنەوەی دادپەروەری و خۆشـگوزەرانی هەنگـاوی نـا ،لە بـاکوری میرنشـینەکە و لە سـامانی خـۆی (مەدرەسـا سـور)ی دروسـت کـرد،ئەم قوتابخـانەیە ژوری بـۆ مامۆسـتا و قوتـابی تێدابوو،مامۆســتای بەهــرەدار لە زانســت و هــونەرە هەمەجۆرەکــان وانەیــان تێــدا دەوتەوە ،شەرەفخانی بدلیسی ستایشی (میر شەرەف)یکردووەو دەڵێ:کەسێکی دەست و دڵ و دەروون پاکە،فەقێ و مەلای زۆر خۆش دەوێن،زۆر مەدرەسە و مزگەوتی تازەی لە شاری جزیر سازداوە کە یەکێک لەو مەدرەسانە مزگەوتی سوری پێ دەڵێن،لە پەنای شورەی شارەوەو کەوتۆتە لای ڕۆژئاواکەی،مەوقوفەجـاتێکی زۆر و پـڕ داهـاتی بـۆ ئەو مـزگەوتە دانـاوە،کە لە پـاش نەمانی خۆشی مزگەوت هەر لە برەودا بێ و هەر فەقێ و مەلای تێدا بێ، زەڤەنگی ئاماژەی بەوە داوە کە شاعیری ناودار مەلای جزیری (١٥٦٧_١٦٤٠) یەکێک بووە لە مامۆستاکانی ئەم قوتابخانەیە و قەسیدەیەکیشی لە ستایشکردنی میر شەرەف نووسیوە(أحمد بن الملا محمد ،د.ت :١٥٢)

خەف وان ڕەشاندن دل خەدەنگ

تەشبیهێ تیرێن خان شەرەف

تەنانەت گەلێک ئیجازەی مەلایەتیشی بەخشیوە،(مەدرەسەی سۆر گەورەترین ئەو نۆ مەدرەسـەیە بـووە کە لەو سـەردەمەدا لە مـزگەوتە بەناوبانگەکـانی ئەو شـارەدا بوون)(مـارف خەزنەدار،ب٢: ٢٩١)،ئـارامگەی مەلای جزیـری لە شـاری جزیـرە و لە مەدرەسـەی سـۆرە و لە هەندێک لە شیعرەکانی ئاماژە و باسکردن و ستایشی میرنشینی بۆتان بەدیدەکرێت،وەک:

گوڵێ باغێ ئیرەمی بوهتانم

شەبچراغێ شەبێ کوردستانم

به تایبەتی که دیالۆگی لەگەڵ میری بۆتان(میر عیمادەدینی جزیری)نوسیوه، له کاتێکدا(هەر خودی عیمادەدین که فەرمانڕەوای میرنشینەکه بووه له نێوان ١٦٣٤_١٦٣٩ دا و کەسایەتیەکی ئازا و دلێر بووه،شاعیریش بووه له هەمان کاتدا ، نامەی شیعری لەگەڵ جزیری هەبووه)(أحمد بن الملا:٨٩٥)، کەلێنێکی گرنگی له مێژوی ئەدەبی کوردی پڕکردۆتەوه،له کۆتاییەکەی دەڵێت:

د بەحرا قولزوما میران

ب غەوواسی گوهەر چینم

د بەحسا شەرح و تەفسیران

تو دەریایان وه نابینم

ژ میر و بەگلەر و چیران

غولامێ میر عیمادینم............(دیوانی جزیری)

د.مارف لەم بارەیەوه دەڵێ:ئەوەی به ناوی میرەوه وتراوه،هەر شێوازی مەلای جزیری پێوه دیاره،ئەگەر میر شاعیر بوایه و بەدیدەکرا،مەسەلەکه هەر چۆنێ بێ،ئەم دیالۆگه شیعرییه له بەرهەمه جوان و ڕەنگینەکانی ئەدەبی کۆنی کوردییه(مارف خەزنەدار،ب٢: ٣٤٩).

ئەو قوتابخانانەی له جەزیره له سەردەمی میرنشینی بۆتان دروستکراون بریتین له :قوتابخانەی میر ئابدال،سەری مەیدانی،پرایاغا،مەسحەفی ڕەش،سەرێ سورێ(جلادت بدرخان،١٩٩٨: ٩٧_٩٨)،میر بەدرخان زۆر هانی بەدەستهێنانی زانستی دەدا و ئارەزوی ئەوه بوو خەڵکان زانسته جۆراوجۆرەکان بەدەست بێنن ،چەشنی میرەکانی تر چەندین قوتابخانەی دروستکرد،بیری لەوه دەکردەوه خوێندن بباته دەرەوەی حوجرەی مزگەوتەکان،خۆیشی قوتابی هەبووه(صلاح هروری، :٨٨) ،

(شوێنێکی وەکو بایەزید مزگەوتی گەورەو جێگەی خوێندنی بەرچاوی لێ بووه،ئەحمەدی خانی[١٦٥٠_١٧٠٧] له یەکێ لەو مزگەوتانه که مزگەوتی مرادییه بوو خراوەته بەر خوێندن)(مارف خەزنەدار،ب ٢، ٢٠١٠: ٣٦٧)دواتر خۆیشی وانەی به منداڵانی کورد وتۆتەوه و ئەمه وایکردووه هەست به بۆشاییەک له ڕۆشنبیری فێربوون دا بکات و فەرهەنگی (نوبهار)بۆ زارۆکان به عەرەبی و کوردی به مەبەستی فێربوونی زمانی عەرەبی بنوسێت.

خانی هەستی بەو بۆشاییه کردووه که نەبونی کتێب به زمانی کوردی دروستیکردووه،که ئەوپەڕی هەستکردنه به بەهای کتێب و نوسین بۆ سەرکەوتنی هەر میللەتێک،بۆیه دەڵێ:

ئەنواعی میلەل خودان کتێبن

کرمانج تەنێ د بێ حسێبن

خانی لە سایەی مەم و زین دا ئەم پرسە و هۆکارەکانی دروستبونی ئەم پرسەیشی لە زۆر شوێندا وروژاندووە

زۆڵ و زۆر وێژی تورکانی ملهوڕی عوسمانلی و شیعر و هۆنراوە هەست و ڕۆح بزوێنەکانی(شێخ ئەحمەدی جزیری)و(فەقیێ تەیران)و(مەلای باتە) (١٦٧٥_١٧٦٠) و(عەلی حەریری)[١٥٣٠_١٦٠٠][عەلی حەریری بە کۆنترین شاعیر شاعیری کورد دادەنرێت کە باسی ستەمی تورکی کردبێت] یش کاریان لە شێخ ئەحمەدی خانی کردووە(محەمەد سالْح:٤٠٨)، کە لە (مەم و زین) ناوی هێناون ،کو دبێژە:

بینا ڤە ڕوحا مەلێ جزیری

پێ حەی بکرا عەلی حەریری

کەیفەک وە بدا فەقیهێ تەیران

حەتتا ب ئەبەد بمایە حەیران

کەواتە ئەم سیانە ناوبانگێکی زۆریان هەبووەو هاوشانی یەکترین،هەروەها خانی لە باسکردنی دوژمنانی کورددا دەڵێ:

ئەڤ ڕۆم و عەجەم بوان حەسارن

کرمانج هەمی لە چار کەنارن

شاعیر (ئیسماعیل بایەزیدی)یش لە قەرنی یانزەمیندا ژیاوەو لە موقەللیدینی (ئەحمەدی خانی)یە ،(نەفەحاتی گوڵ)شاە ئەسەرێکی ئەدەبیە(محەمەدئەمین زەکی،٢٠٠٥: ١٩٨)،و (شەریف خانی جۆلەمێرگی)ش کەیەکێ لە ئومەرای (بتلیس)بوو کە قەرنی دوانزەمینی بۆ پڕ کردووینەوە،بە کرمانجی و فارسی زۆر ئەشعار و غەزەلیاتی هەیە(محەمەدئەمین زەکی:١٩٩).

(هەستی نەتەوەیی لەو ڕۆژگارەدا بۆتە هۆی بە کوردیکردنی رۆشنبیری و خوێندەواری بە لای مەلای باتەیی[١٦٧٥_١٧٦٠] ئەمە پێچەوانەی ئەوە نەبوو زمانی ڕەسمی ئایینی ئیسلام عەرەبی بێ) (مارف خەزنەدار،ب٢: ٤٨٥)

کلتوری ئەدەبی میرنشینی بۆتان وایکرد پێگەیەکی دیاری لە زۆربەی چالاکییە میللی و نەتەوایەتیەکان هەبێت،میر و کارەکانیان و قەلا و قەسر و.....هتد،ئەمانە لە گۆرانی و داستان و ئەفسانە میللییەکان ڕەنگی دابۆوە،تا گەیشتە پلەیەک ناوی میرەکانی پەیوەست بوون بە حیکایەتی میللی و گۆرانی مێژویی و تەنانەت ئەفسانەکانیش،ڤەگێڕەکان چەندین چیرۆک و گۆرانی میللییان لە بارەیانەوە هەڵچنی (عبدالفتاح علی، ١٩٨٨ :١٣٠)،

تورکەکـان ئەوەنـدەیان ئـارەزوو کـردووە کە کـورد بە نەزان و نەخوێنـدەواریی بمێنـنەوەو تێنەگەیشتوو بـن ،کە ئەو جێگایانەی کە تورکی لێ ساکینە،لە ناحیە و لە دێهاتیشیا مەکتەبیان لێ کردووەتەوە،لەو جێگایانەی کە بە کوردستان ئەژمێردرێن،نەوەک لە دێهات و ناحیە،لە قەزاکانیش مەکتەبێ کە کەڵکی بێ،نەیانکردووە،بۆ خاتری کورد دائـیمەن بە نەزان و کـوێریی بمێنـنەوە و ئەسـیری زوڵـم و غەدداری ئەوان بن(فەرهـاد پیربـاڵ:١٠)،سەرەتا کورد بە دەستی تورک و عەجەم ،دواتر عەرەبیشی هاتۆتە سەر ،کورد لە چەندین لاوە بەرەنگاری لە خۆیی و زمـان و ناسنامەکەی کە هەمیشە لە ژێر مەترسیدا بـووە،کردووە،هەردەم تروسـکایی هیـوا لە کـلاورۆژنەی مێژوویـدا سـەرەتاتکێی لەگەڵیانـدا چێکردووە،وەک ئەحمەد موختاری جاف(١٨٩٨_١٩٣٥) دەڵێ:

لانەواز و بێکەس ومەزڵوومن ئێستە قەومی کورد

گا بە دەستی تورکەکان گا بە دەستی ئێرانەوە

....

ئەمڕۆ با وابێ بەڵام ڕۆژێ ئەبێ ئەولادی کورد

دێـنەوە مەیـدان بە عـیلم و سـەنعەت و عیرفـانەوە......(دیوانی ئەحـمەد موختـاری جاف،٢٠١٩ : ١٨٢)

کەواتە(حـوجرە بـۆ کـورد وەک کۆلـۆمبس دەرکەوت،ناسـنامەی کوردبـوون_ی دۆزیەوە:وڵاتـی لە دوو بەشـەوە کـردە یەک،ئـایینی لە دووەوە کـردە یەک،نووسـینەکانی تەرەمـاخی ،مەلا باتەیی،حوسـێنی قـازی،ئەمین فەیـزی بەڵـگەی حاشـا هەڵنەگـرن لە دروستکردنی کەسێتی کوردی)(سەلام ناوخۆش،٢٠١٩: ٤).

لە مزگەوتـی گەورەی ئـامەد هەشـتا حەلـقەی خوێنـدن لە یەک کاتـدا هەبوو،سەرباری قوتابخانەی تر،کە جەخت لەسەر زانستە ئاینیەکان دەکاتەوە،قوتابخانە لە (وان)و(ماردین)و(بـدلیس)هەبووە،لەپاڵ کتێبخـانەی فـراوان و دەوڵەمەنـد لە کوردسـتان هەبوون،وەک:کتێبخـانەی ئـامەد و بـدلیس و ئەوانـی دیکە(ئەولیـا چەلەبـی:٢٨٢_٢٨٤)، ئەمە نیشانەی ئەوەیە کە کورد لە بنەڕەتدا میللەتێکی تامەزرۆی خوێندن و فێربوون بوون ،بەڵام ژینگە و بارودۆخ زۆربەی کات لە بەرژەوەندی کوردا نەبوون.

٣- میرنشینی بابان

ئەهلی بابان گریە کەن بۆ خانەدان و ئاغەتان

نیمی مەحبوس،نیمی مەقتوول،نیمی مەنفی ***سالم کران***

درووسـتبوونی ئەم میرنشـینە دەگەڕێتەوە بـۆ سـەدەی شـانزەهەم و هەوڵەکـانی میـر (پیربوداق)،هەر لە گوندی دارەشمانەوە تا دەوروبەری کەرکوکی دەگرتەوە،قۆناغی دواتر بە دەستوەردانی عوسمانی و ئێرانیەکان لە کاروباری میرنشین و ململانێ لە پێناو دەسەڵات لە

نێوان میرەکاندا دەناسرا،بەڵام ڕۆڵی میرنشینەکە جارێکی تر لە سەدەی حەڤدەهەم و تایبەتتر دوای سوڵتان محەمەدی چوارەم(١٦٤٨_١٦٨٧ز)کە قەڵاچوالانی بەخشیە یەکێک لە نەوەکانی بنەماڵەی بابانیەکان بوژایەوە،قەڵاچوالان وەکو پایتەختی میرنشینی بابان تا نێوان سالانی ١٦٧٠_١٧٨٤ز مایەوە،تا ئیبراهیم پاشا شاری سلێمانی درووست کرد و ناوەندی پایتەختەکەی لە ساڵی ١٧٨٤ز گواستەوە بۆ سلێمانی ،بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان گەیشتە لوتکەی سەرکەوتن و پێشڕەوی لە سەردەمی میر عەبدولڕەحمان پاشا کە هیواخواز بوو حکومەتێکی سەربەخۆ درووست بکات و هەمیشە لە پێناو ئەمەدا هەوڵی دەدا،عەبدولڕەحمان پاشا بەناوبانگ بوو بە گرنگی دانی زۆری بە زانست و زانا و قوتابخانە،هەروەک چۆن بە زوهد و ئایین پەروەری وەسفدەکرا(عبدالقادر ابن رستم،١٣٦٦: ١٤٢).

میرە کوردەکان لە چوارچێوەی میرنشینەکانیاندا گرنگیان بە فێربوون داوە ، میرەکانی بابان بایەخێکی زۆریان بە قوتابخانە و کتێبخانەکان داوە،(عەبدولڕەحمان پاشای بابان کە شەش جار فەرمانڕەوایی وەرگرتووە،زانا و شەیدایەکی زانست و زانایان بووە،مامۆستایەکی سەرکەوتوو بووە و بۆ چەندین ساڵ پیشەی مامۆستایەتی کردووە) (محەمەدئەمین زکی، ١٩٥١ :١٣١)

عەبدولڕەحمان پاشا خزمەتی شەریعەتی دەکرد،زانایانی خۆش دەویست و ڕێزی پیاوچاکانی دەگرت ،دوو مزگەوتی گەورەی لە سلێمانی دروست کرد،کە نیشانەی پابەندبونی بوو بە ئایین ،و ئەم دوو مزگەوتەش پارێزگاریان لە ئاوەدانکردنەوە کرد،ئیبراهیم پاشا سلێمانی دروست کرد و عەبدولڕەحمان پاشاش ئاوەدانی کردەوە(حسين ناظم بيگ:٢٨٥_٢٨٦)،لە ئاکامدا هەر خۆی دروستکردنی مزگەوت ،واتە لە پاڵیشیدا خوێندن و دابینکردنی شوێنێک بۆ زانست و مەعریفە ،ئەگەرچی زیاتری مەعریفەی ئایینی بووە،بەڵام زمان و ئەدەبیش خۆیان لە نێو ئەو مەعریفەیەدا دەدۆزییەوە.

پێوانەی فێربوون و خوێندەواری پەیوەست بووە بە ژمارە و قەبارە و شوێنی مزگەوتەکان ،(مزگەوتەکانی شار و ناوچە لە لایەن پاشاکانی بابانەوە سەرپەرشتی دەکران و لە خەزێنەی میرنشین هەرچی پێویست بوایە پێیان دەبەخشرا)(مارف خەزنەدار،٢٠١٠ ،ب٣: ٣٠)،

بۆ ئەم مەبەستە لە ڕۆژگارانی هەر لە مێژینەوە وا باو بووە،فێرکردن وبارهێنان لە (حوجرە) لای مەلا گەورە گەورەکان بەدی دەهات ،بەمجۆرە :گەنجان و لاوانی دە دوانزە ساڵانە،کەمتر یان بەتەمەنتر دەچونە فەقییەتی و لە حوجران لای مەلا و مامۆستای مودەریسی شار و ئاوایی خەریکی خوێندن و نوسین و بەدەستهێنانی زانست ئەبوون(محەمەد ساڵح،١٣٦٤: ٤٢٦)

بەڵگەنامەیەکی سلێمان پاشا (١٧٦٤کۆچی دوایی کردووە)ئەوە دەردەخات کە چەند بایەخی بە قوتابی و مامۆستاوقوتابخانە لە میرنشینی بابان داوە(قوتابخانەکانی قەڵاچوالان و مامۆستا و قوتابی و مزگەوت و میوانخانە و بانگخواز و وەرگێڕ و قوتابخانەی گوڵعەنبەر و مامۆستا و قوتابی ،....و قوتابخانەکانی کۆیە و هەولێر و مامۆستاکانیان،هەردوو ئەو قوتابخانانەی لە کەرکوک درووستی کردوون)(الخال،د.ت:١٨)،بەڵام بوونی کوردستان بە گۆڕەپانی شەڕ و ململانێ لە نێوان عوسمانی و سەفەوییەکاندا کاریگەریی لەسەر ڕێڕەوی خوێندن و فێربوون لەم ناوچەیەدا هەبووە،کەچی میرنشینی بابان لە پاڵپشتیکردنی زانست و زانیاری و زانا و دانایان درێغی نەکردووە، بەڵگەی ئەمەش بوونی ئەم هەموو مزگەوتە ناودارانەی لە سلێمانیدا بەدیدەکرا وەک: (مزگەوتی گەورە،مزگەوتی مەڵکەندی،حاجی ئەحان،حاجی شێخ ئەمین،عەبولڕەحمان پاشا[نالی لەم مزگەوتەدا حوجرەیەکی هەبووە تا ئەو کاتەی سلێمانی جێهێشتووە]،هەمزاغا،عبدالرحمن پاشا[ئەمڕۆ بە مزگەوتی شێخ بابە عەلی ناسراوە و سەید عبدالکریم بەرزنجی دەرسی وتۆتەوە،مەولانا خالید و موفتی زەهاوی_ش دەرسیان وتۆتەوە]، مزگەوتی عەزیزاغا،مزگەوتی قامیشان،مزگەوتی بن تەبەق،خانەقای مەولانا خالید)(عمر عبدالرحيم،١٩٨٥: ١٠٦)،خۆی لە خۆیدا بوونی مزگەوت لەو سەردەمەدا واتە بوونی فەقێ و قوتابی لە هەمان کاتدا ، گەرچی ئامانج لایەنە ئایینیەکە بوبێت بە پلەی یەکەم بەڵام لە کۆتاییدا بەدەستهێنانی زانست و مەعریفە بووە.

لە قوتابخانە ئایینیەکاندا قوتابی قۆناغەکانی(سوختە،فەقێ،موستەعید)دەبڕی ،تا پلەی مەلایەتی بەدەستدەهێنا،(کورد زۆر سودی لەم قوتابخانە ئایینیانە وەرگرتووە،قوتابیان وانەیان لەبارەی زمانەکانی عەرەبی و فارسی وەرگرتووە،گرنگتر لەمەش فێری شیعری کوردی و ئەدەبیاتی کوردی و شیعری حەماسی دەبوون،دەبووە مایەی ووروژاندنی هۆشیاری نەتەوایەتی(مارتن فان،١٩٩٨: ١٤)، دوای بڕینی ئەم قۆناغانەش هەردەم ڕێی دوور و پڕ زەحمەتیان بڕیوە بۆ بەدەستهێنانی زانیاری زیاتر و فێربوونی چڕتر،ئەوەتا (نالی)بۆ تەواوکردنی خوێندن ڕوو دەکاتە سلێمانی،لە مزگەوتی سەید حەسەن لەلای زانای بەناوبانگ مەلا عەبدوڵڵای ڕەش خوێندنی تەواو دەکا و ئیجازەی دوازدە عیلمی وەردەگرێ و ئاموشۆی خانەقا دەکا،کە بە خانەقای مەولانا ناسرابوو وەک خۆی لە شیعریدا دەریدەبڕێ.

نالی لە ژیانیدا دوو ڕێچکەی گرتووە،یەکێ عیلم ،یەکێ ئەدەبیات ئیتر گوێی بە هیچی تر نەداوە و لەلایەکی تریشەوە شانازی بەوە کردووە کە کوردەو بە کوردی شیعری وتووە ،وەک چۆن شیعری بە فارسی و عەرەبیش ووتوە(محەمەد ساڵح،٣٢٤):

فارس و کورد و عەرەب هەرسێم بە دەفتەر گرتووە

نالی ئەمڕۆ سێ مولکە دیوانی هەیە (دیوانی نالی: ٥٧٧)

لەوانەیە وەکو نەریتی ئەو سەردەمە(نالی)ش هەندێ شوێنی کوردستان گەڕابێ بۆ خوێندن،بەڵام بە مەلایی لە مزگەوتی سەید حەسەن هەتا دوارۆژی ژیانی لە سلێمانی لە حوجرەی ئەو مزگەوتە بووە و ژوورێکی تایبەتی خۆی هەبووە،پاش ئەو نەگبەتییەی بەسەر بابانەکاندا هات لە سلێمانی دەرچوو و نەگەڕایەوە(مارف خەزنەدار،٢٠١٠،ب٣: ٦٤)،هەر بە حەسرەتی نەمانی میرنشینی بابان و ستەمی تورکە عوسمانلییەکان ناتوانێ بەرەو سلێمانی بگەڕێتەوە،ناچار دەچێتە ئەستەنبوڵ لای ئەحمەد پاشای بابان و لە خاکی غەریبیی سەری دەنێتەوە،هەمیشە سۆز و تاسەی بۆ ئەو ڕۆژانە بوو، بۆیە لە چامەکەی ئاماژە بۆ ئەو حوجرەیەی خوێندنی دەکات ،کە متوی ببوو ،دەڵێ:

واصیل بکە عەبیری سەلامم بە حوجرەکەم

چیی ماوە چیی نەماوە لە هەیوان و تاق و ژوور؟... (دیوانی نالی: ١٩٥)

لە وەڵامی هەموو ئەو پرسیارە پڕ لە سۆزانەی نالی ،سالم(١٨٠٥_١٨٦٩) لە چامە درێژەکەیدا سەرباری باسکردنی شەڕی دەسەڵاتی عوسمانی و کوردە بابانەکان ،بە ووردیش وەڵامی پڕ لە سۆزی هەموو پرسە گرنگەکانی نالی دەداتەوەو دەڵێ:

لەوسایەوە کە حاکمی (بابان)بەدەرکران

نەیدیوە کەس لە چیهرەیی کەس جەوهەری هونەر

....

جێی تورکەکانی ڕۆمە دەر و ژووری خانەقا

غافڵ هەموو لە جایی موریدانی با خەبەر

....

شارێکە پڕ لە زوڵم و مەکانێکە پڕ لە شین

جایێکە پڕ لە شۆر و وڵاتێکە پڕ لە شەڕ

....

دڵ نایەڵێ بڵێم چییە سامانی حوجرەکەت

هەر تاری عەنکەبووتە حیجابی بیرون و دەر

....

تو خودا بڵێ بە حەزرەتی نالی : دەخیلی بم

بەم نەوعە قەت نەکا بە سولەیمانییا گوزەر

(سالم) سیفەت لە بێ کەسییا با نەبێ هیلاک

مـن کردم ئەو نەکا لە غەما خوێنی خۆی هەدەر....(دیوانی سالم،٢٠١٥ ب١ : ٣٣٣_ و لاپەڕەکانی تر).

تەنانەت بنەماڵەی سالم لە سایەی دەسەڵات و لە پاڵ بابانەکاندا خاوەن پلە و پایە و دەستڕۆیشتووبون،لە هۆنراوەکانیدا ئەوە بەدیدەکرێت،کە وڵاتەکەی خۆی زۆر خۆشویستوە

و به دڵ و به دەروون عاشقی بووە،بەڵام لە لایەک بە هۆی باری نالەباری ناو میرنشینەکە و دووبەرەکی بەردەوامی بابانەکان لە ناو خۆیاندا،لە لایەکی دیکە بە هۆی ئەوەی بەشێکی خانەوادەکەیان لە ئێران بوون،سالم بە ناچاری دووچاری کۆچ و ڕەو دورکەوتنەوە لە وڵات بووە،کە ئەمە زۆر ئازاری پێگەیاندووە(عوسمان دەشتی:١٦)، هەروەها سالم ماتەمنامەی هەموو بۆ ئازادی و سەربەستیی لەدەستچووی نەتەوەی کورد بووە کە هۆی لەناوبردنی میرنشینی بابان و ڕووخانی پایتەختە ڕەنگینەکەی شاری سلێمانی لە لایەن دەسەڵاتی تورکی عوسمانیەوە بووە(فەرهاد پیرباڵ،٢٠٢١:١١٥)،بۆیە دەڵێ:

ئەلویداع ئەی مولکی بابان ئەلویدع

ئەلویداع ئەی جانی جانان ئەلویداع

موستەعیدم بۆ بیلادی رافیزی

ئەلویداع ئەی ئەهلی ئیمان ئەلویداع

وەک ئەسیری تورکمەن دەمبەن بە زۆر

ئەلویداع ئەی شاهی خوبان ئەلویداع........(دیوانی سالم،٢٠١٥: ٣٩٨_ ٣٩٩)

وەک چۆن ماڵئاوایی لە مانگی ڕەمەزان دەکرێت،بەمشێوەیە سالم ماڵئاوایی لە میرنشینی بابان کردووە،لەوانەیە(سالم) و بنەماڵەکەیشی قوربانی یەکێک لە باڵەکانی ململانێی نێو بابانەکان دووچاری ئاوارەیی بوبێت،بەمشێوەیە ئاماژە بە ئاوارەبوونی خۆی لە ئێراندا دەکات و دەڵێ:

بە عەقڵ ئەو ڕۆژە پێم زانی دەفەوتێ

کە سالم عازیمی موڵکی عەجەم بوو...(دیوانی سالم:٦٤٠)

سالم چەندین قەسیدە و شیعری نوسیوە کە دەچێتە خانەی شیعری مێژوویی، توانیویەتی هەندێ لایەنی مێژوویی میرنشینی بابان بخاتە ڕوو،وەک:(شین ولاواندنەوەی مەحمود بەگ،شەڕی بابان و عوسمانیەکان،وەڵامنامەکەی بۆ نالی)(عوسمان دەشتی:١٩).

وەکو ڕۆشنبیری و هەڵسەنگاندنی ڕۆشنبیری سەردەمەکەی و شانازیکردن ،سالم ناوی کۆمەڵێک شاعیری ناوداری هێناوەو دەڵێ:

لە ڕۆژی ئیمتیحانا دیم بەرابەر ڕوئیەتی مەعشووق

کەمەر بەستەی هونەر هاتن لە تیپی عیشقبازانا

لە یەک لا(نالی و مەشوی)لە لایێ(سالم و کوردی)

لە هەنگامەی هونەر گەرمی تکاجۆبوون لە (مەولانا)

لە مەیدانی بەلاغەتدا بە سواری مەرکەبی مەزمون

بە کوردی هەریەکە تازی سوارێ بوون لە بابانا....(دیوانی سالم:١٣١_١٣٢)

سالم دەقێکی ٤١ بەیتی تەرخان دەکات بۆ عەبدوڵلا پاشای بابان ،برای عەبدولڕەحمان پاشای بابان و جەخت لەسەر هاتنەوەی بۆ سلێمانی دەکات و باسی چەندین قۆناغ و چۆنیەتی هاتنەوەکەی دەکات و لە کۆتاییدا دەڵێت:

پێی وتم دوێ شەو لە کونجی میحنەتا واضیح سەرووش:

وا چراغی دوودمانی ئەهلی بابان هاتەوە

ئەهلی دانش(حاتمی بخشش)بە ئەبجەد کەن حیساب

با نەڵێن:کانی کەرەم کەی بوو بە بابان هاتەوە......... (محەمەد عەلی،٢٠١٠: ١٠٥_١٠٧)

ئەوەی جێگەی سەرنجە(نالی)ش چەشنی سالم (دوای ئەو هەموو کارەساتانەی میرانی بابان دڵ و دەم و قەڵەمی نایهێنێ لە گوڵێ کاڵتر بە میرانی بابان بڵێت و چ دوور و چ نزیک هۆی ڕووخان ناخاتە ئەستۆی میرانی بابان)(محەمەد عەلی:١٤٧)،کە ئەم کارە بەرانبەر میری میرنشینەکانی تریش نەبۆتە مایەی سەرنج،شاعیرانی کورد هەردەم ڕێز و خۆشەویستی تایبەتیان بۆ میرەکان هەبووە.

لە هەموو گرنگتر ئەوەیە کە ئەم زمانە ئەدەبییە یەکگرتووەی ئەمڕۆ کورد پێی دەنووسێ ،میراتی میرنشینی بابانە ،هەر لە ڕۆژانی پەیدابوونی ئەم میرنشینەوە ،شێوەی خوارووی زمانی کوردی بووە زمانی ڕەسمی میرنشینەکە،بۆ یەکەم جار شاعیرانی کورد لە کوردستانی خوارووداا ، بە زاراوەی ئەم ناوچەیە هەڵبەستی نشتیمانیان بەسەر گەلی کورد و تێکۆشانی و میرنشینی بابان و ئامانجەکانیدا هەڵدا ،شان بەشانی شیعرە دڵدارییەکانیان ،شانازیان بە پاڵەوانی کوردەوە کردووە و بۆ ڕووخانی میرنشینی بابان فرمێسکیان ڕشتووە (مارف خەزنەدار،١٩٦٧: ٣٦).

باشترین نموونەش غەزەلەکەی (نالی)یە (کە بۆ سلێمان پاشای بابانی وتوەو ڕۆژی وەفاتی تیا دیاری کردوەو پیرۆزبایی لە ئەحمەد پاشای کوڕی کردوەو سلێمان پاشای بابانی گەیاندۆتە ڕادەی جەمشید و شانازیی بەو سەردەمەوە کردوە کە ئەو تیا فەرمانڕەوا بوە، ئەمەش تەنیا پەیوەندی دۆستی و خۆش ویستن و بە شانازییەوە باس کردنی فەرمانڕەوای وڵات لەو سەردەمەدا بە وڵات ویستن ئەدرێتە قەڵەم،بێجگە ئەوە کە بایەخی دیاری کردنی تەئریخیشی بێتەپاڵ ،ئەوەش خۆی شێوەیەکە لە شێوەکانی شانازی کردن(عەبدولکەریمی مدرس،١٩٧٦: ٦٤).

لەم شیعرەدا مەدح و شانازیکردنە بە هەردووکییان(سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا ،شاعیر توانیویەتی ئەم دوو جەمسەرە کۆبکاتەوە و شیعرێکیشی بۆ پاسەوانی تایبەتی پاشا لە سوپای میرنشینی باباندا نوسیوە،کە ئەمین فەیزی لە کتێبی (ئەنجومەنی ئەدیبانی کورد)کە لە ساڵی ١٩٢٠ بڵاوبۆتەوە،دەڵێ:ئەم تاقمە موممتازە عەسکەری حکومەتی بابانە کە لە زەمانی ئەحمەد پاشادا تەنزیم و تەنسیق کراون(مارف خەزنەدار،ب٣: ١٤٢)

محەمەد ئەمین زەکی لە باسی مردنی سلێمان پاشا و هاتنەسەر تەختی ئەحمەدبەگی گەورەدا ئەم شیعرەی شیوەن و پیرۆزبایی نالی بە نموونە هێناوەتەوە(محەمەد ئەمین زەکی،١٩٣١: ١٥٧)،ئەم کارەی ئەمین زەکی لەلایەکەوە پشت بە شیعر بەستن بۆ ساغکردنەوەی مێژوو و لە لایەکی ترەوە سەلماندنی ئەو ڕاستییەیە کە ئەم شیعرەی نالی بۆ ئەو مەبەستە نوسراوە و تەئریخەکەش سالّی ١٢٥٤ دەکات(عزەدین مستەفا،١٩٨٨: ٢٥)،واتە شیعر و ڕۆشنبیری نێو شیعر لە سایەی میرنشینەکاندا بە گشتی و میرنشینی بابان بە تایبەتی دوو جەمسەری کاریگەریان هەیە:یەکەمیان خزمەت بە شیعر و شێوازی نووسین لەو سەردەمانەدا دەکات، دووەمیان :دەکرێ لە پشت هەندێ دەقی شیعریی مێژووی پاشا و میر و هەندێ لە ڕووداوە گرنگەکان بە ووردی بخوێندرێتەوە.

(ئەحمەد پاشا چوارەمین پاشای میرنشینی بابان لە سالّی ١٨٥٣سەری لە پاریس داوە و میوانی ڕۆژهەلاتناس_خۆدزکۆCHODZKO بووە،چەند باسێکی زمانەوانی و چەند چیرۆکێکی بە زمانی کوردی بۆ خۆدزکۆ نووسیوە و لە سالّی ١٨٥٧ دا لە شێوەی نامیلکەیەکدا بلاوکراونەتەوە)(فەرهاد پیربالّ: ٩٩).

عەلی بەردەشانی شاعیری میللی ،مێژوونوسی ڕاپەڕینەکانی عەبدولڕەحمانی پاشا بووە،بە شیعر ڕووداوەکانی داڕشتووە،ئەم شاعیرە بە شیعرەکانی باسی ئازایی و قارەمانێتی میرەکانی بابانیشی دەردەبڕی(عزەدین مستەفا،١٩٧٣: ١٦)،باسی ئەوڕەحمان پاشا و شەڕەکانی بە هەلّبەست بلاوئەکردەوەو هەستی میللی پێ ئەخرۆشان(عزەدین مستەفا:٣٨_٣٩).

(سالم)(١٨٠٥_١٨٦٩)یش چەندین دەقی کاریگەری بۆ ئەم میرنشینە نوسیوە ،گۆڕانکارییەکانی سەردەمی میرنشین و دوای میرنشینی خستۆتە ڕوو،دەلّێ:

لەو سالّەوە حاکمانی بەبە دەربەدەرکران

نەیدیوە کەس لە چەهرەی کەس جەوهەری هونەر.......(دیوانی سالم: ٣٣٣)

لە شیعری دێریندا ناو هێنانی تورک بە واتای(یاری دلّڕەق)هاتووە و تورکانە بە واتای (زالّمانە،ستەمکارانە،بێبەزەییانە،دلّڕەقانە) (محەمەد نوری،٢٠٠٧: ٢٠٩_٢١٠) هەروەک سالم دەلّێ:

مییانت بەستووە تورکانە بۆ قەتلم لە مەستیدا

تەحەمول کە زەمانێ با ببۆسم دەستی شمشێرت.....(دیوانی سالم:١٧٨)

یان وەک لە دەقێکی کوردی دا هاتووە:

دەلّێن زۆر توند و بەدخوو تورکی یەکجار مەست و بێباکی

بە توندی و مەستیی و بەدخوییتا دیارە لە یارانی....(دیوانی کوردی:٥٩)

کورد لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانی هێندە زوڵم و زۆریان لەم دەسەڵاتە بینیوە ،بەجۆرێک کە هۆکاری سەرەکی ڕووخانی میرنشینەکانیش هەر فرۆفێڵی ئەم دەسەڵاتە بووە ،

حاڵەتی سیاسی لە میرنشینی بابان جێگیر نەبووە،بە هۆی دەستتێوەردانی بەردەوامی عەجەمەکان لە کاروباری ناوخۆییدا و چاندنی تۆوی دووبەرەکی لە نێوان بنەماڵە فەرمانڕەواکان،هەر کاتێک میرێکی بەهێز دەسەڵاتی وەرگرتبێت،هەوڵیان داوە میرێکی ڕکابەری سەر بە خۆیانی بۆ بدۆزنەوە(لونگریک، :٢٨١)،بەڵام سەرباری هەموو ئەو بارودۆخە سیاسیە نالەبارە، لە کاتی ئەم میرنشینەدا زمان و ئەدەبی کوردی پەرەی سەند،بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەی شانزەوە تاکو نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدە،دروستبونی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی کە نالی و کوردی،جگە لە هەبوونی مەلا وەسمان کە ئەویش هاوشانی ئەم شاعیرانە بووە،ئەمە و هەڵکەوتنی(مەحوی) کە ئەویش ڕێچکەشکێن بوو،توانی زمانی شیعری سۆفیگەری درووست بکات پەرە بە ئەدەبیاتی کوردی بدات،هەر ئەو بناغەی زمانەش بوو،کە تا ئێستا بەردەوامی هەیە،فایەقی تاپۆ دەڵێ:

بە مەعموری کە مەشهوری جیهان بوو خاکی کوردستان

هەموو وێرانەیە ئێستا لە زوڵم و وەحشەتی تورکان........(فەرهاد پیربال،٢٠٢١: ٢٢٧).

لە هەڵبەستەکانی عەلی بەردەشانی و نالی و سالم و کوردی دا ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە میرنشینی بابان تا چ ڕادەیەک هەستی نەتەواییێتی بزواندووە و بڵاوکردۆتەوە،نەک هەر لە دڵ و دەروونی شاعیرەکاندا بەڵکە لە هەست و ناخی میللەتەکەش دا،هەتا ئەمڕۆش میللەتی کورد شانازی بە دوازدە سوارەی میری بابانەوە دەکا(کاوس قەفتان،١٩٨٥: ٢١)

ئەوەتا (نالی) کە(یاخییەکی سەردەمەکەی خۆی بووە ،هەر لە ڕەخنەگرتنی لە ڕەوشی ئایینی و کۆمەڵایەتی و ووتنی شیعری بێپەردە و ئەڤین و خۆشەویستی ئاشکرا ،تا دەگاتە گۆڕینی زمانی ئەدەب و شیعری کوردی لە شێوەزاری گۆرانەوە بۆ شێوەزاری بابان،یان ناوچەی سلێمانی ،هەروەها زۆر شتی تازە و داهێنانی تر کە لای شاعیرانی کلاسیکی پێش نالی و دوای (نالی)یش بە ماوەیەکی زۆر نەبووە)(سالح،٢٠٢٢: ١٠٩)،بۆیە حاجی قادری کۆیی بەمشێوەیە دەیناسێنێت:

شەهسواری بەلاغەتی کوردان

یەکە تازی فەصاحەتی بابان........(دیوانی حاجی قادری کۆیی:٢١٩)

بۆ سەربەرزی نەتەوەو بۆ نەمریی(نالی)یش ئەوەندە بەسە کە لەگەڵ ئەو هەموو فارسیزانی و عەرەبی و تورکی زانینەیدا،ڕێگای شیعر وتنی بە کوردی گرتووەتەبەر و.......قوتابخانەیەکی بۆ شیعری کوردی داناوە، دەیانی وەک :کوردی و مەحوی و ناری و

بێخود و ئەدیبانی تر دوای کەوتون و بەهرەیان لێ وەرگرتووە)(مدرس،دیوانی نالی :٦٤)،کە بە قوتابخانەی شیعری بابان ناسراوەو جگە لەوەی کە چەندین شاعیری کورد ڕێچکەی شێوازی نووسینی (نالی)یان گرت،دواتر قوتابخانەی شیعری موکریانیش لاسایی هەمان شێوازە نوسینیان کردەوە،کەوەفایی وئەدەب و حەریق و ئەدیب لە پێشڕەوانی ئەم قوتابخانەیە بوون .

لەبەر ئەوەی بەر لە نالی و سالم و بەر لە چەرخی گەشی بابانەکان ،بە زاراوەی سلێمانی شیعر نەوتراوە،تا ئەو سەردەمە شیعری کوردی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا لەسەر کێشی پەنجەی خۆماڵی و بە زاراوەی(گۆرانی)و لە کوردستانی ڕۆژاوادا لەسەر کێشی خۆماڵیش و عەرەبیش و بە زاراوەی کرمانجی سەروو بووە،شیعری کوردی لەسەر کێشی عەرووزی عەرەبی و بە زاراوەی سلێمانی زادەی شارستانەتیی سەردەمی بابانەکان و دەستکردی نالی و سالم و پاش هاتوەکانی ئەوانە)(عبدالکریمی مدرس: ٦٥).

شێخ ڕەزای تاڵەبانی شاعیر لە پارچەیەکی ٨ بەیتیدا هەموو شانازییەکانی بە سلێمانی وەک پایتەختی میرنشینی بابان تۆمار دەکات و دەڵێ:

لەبیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نەمەحکومی عەجەم،نەسوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو
لەبەر قاپی سەرا،سەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مەتافی کەعبە بۆ ئەربابی حاجەت ،گردی سەیوان
لەبەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسی پاشا
سەدای مۆزیقە و نەققارە تا ئەیوانی کەیوان بوو..........(دیوانی شێخ ڕەزا:٣٧)

بەکارهێنانی دەستەواژەی(لەبیرم دێ)وەکو کلیلی کردنەوەی بیرەوەرییەکانی و گەڕانەوەی بۆ نێو ڕووداوەکان و وەسفکردنی سەربەخۆیی شاری سلێمانی لە کاتێکدا(لەو سەدانەی میرنشینی بابانی تێدا درووست بووە دوو ئیمپراتۆریەتی گەورە لە کایەدا بوون ،هەردووکیشیان بە تیژی لە پێناوی دەستگیرکردنی ڕۆژهەڵاتی نزیکدا هەوڵیان دەدا،لە ڕۆژهەڵاتی نزیکیشدا کوردستان بە گشتی و میرنشینی بابان بە تایبەتی ،لە پێشی پێشەوە لەناوجەرگەی ئەم زۆرانبازیەدا بوو،....لەبەرئەوەی ئەم میرنشینە کەوتبووە نێوان ئەم دوو ئیمپراتۆریەتەوە)(کاوس قەفتان،١٩٨٥: ٩).

لە بەیتەکانی دواتردا خۆزگە بۆ ئەو سەردەم و ڕۆژانەدا دەخوازێت کە شکۆی بابان لە گۆڕەپانەکەدا بووە و دەڵێ:

دریغ بۆ ئەو زەمانە،ئەو دەمە،ئەو عەسرە، ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جریدبازی ،لە دەوری کانی ئاسکان بوو
....

قوبووری پڕ لە نووری ئالی بابان،پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بوو
کە عەبدوڵا پاشا لەشکری والیی سنەی شڕ کرد
(ڕەزا) ئەو وەختە عومری پێنج و شەش توفڵی دەبستان بوو.....(دیوانی شێخ ڕەزا)

لە کاتێکدا شێخ ڕەزا وەکو شاعیر هیچ کات نەک ستایشی کەسی نەکردووە ،بەڵکو هەر کەس و لایەنێک شتێکی نەشیاوی بەرانبەر کردبێت،جنێو بارانی کردووە،ئەگەر بڕوای تەواوی بەو ووشە و دەستەواژانە نەبوبێت ،کە ئاراستەی ئالی بابان و سەردەمی بابانی کردووە، هەرگیز ئەم دەقەی بەرهەم نەدەهێنا،بۆیە ئەم شیعرەی شکۆمەندی بابانەکان نیشان دەدات ئەمە لە لایەک و لەلایەکی تریشەوە شاعیر وەک خۆی لە بەیتی کۆتایی ئاماژەی پێداوە ،تەمەنی لەو کاتانەدا لە نێوان ٥_٦ ساڵیدا بووە،(ئەمە تاکە بەڵگەیەکە تەمەنی شێخمان بۆ ڕوون بکاتەوە)(تاقانە،٢٠١٠: ٤٢)کە ئەوەی لە دڵی چەسپاندووە(پاشاکانی ئەم میرنشینە خاوەنی ئامانج و هیوا و هەستی نەتەوایەتی خۆیان بوون ، هەمیشە چاویان لەوەوە بوو کە میرنشینی بابان بکەنە بەردی بناغەی دامەزراندنی دام و دەسگاییێکی گەورەی کوردی سەربەخۆ)(کاوس قەفتان:١٠)

لە سەردەمی (حاجی قادری کۆیی)یشدا هەر هەمان ڕۆم و عەجەم دەستیان بەسەر خاکی وولاتەکەیدا گرتووە و لە نێوانی خۆیان دابەش کردووە(میران،شارەزا،١٩٨٦: ٢١)،حاڵەتە دەروونییەکەی ناوەوەی دەخاتە ڕوو و دەڵێ:

لە مابەینی کڵاو سوور و کڵاو ڕەش
پەرێشانین دەبینە میسلی گای بەش

حاجی بەهۆی نیشانەیەکی کلتووری هەردوو ڕۆم و عەجەمی ناساندووە،کە کڵاوسوور تورکە عوسمانیەکان و کڵاو ڕەش ئێرانییە قاجارییەکانن.

کاتێ حاجی ئاوڕێکی لە میللەتەکەی خۆی دەدایەوە ،دەیبینی نەک بەرەو ڕزگاری دەچوو ،بەڵکو ئەو میرنشینانەی کە هەشیبوون، لەناوچووبوون و حکومەتی میرەکانی بابان و سۆران و بادینان و ئەمارەتەکانی کوردستانی سەروو، بەتەواوی ناوچەکانیان خرابوونە سەر دەوڵەتی عوسمانی و بنەماڵەی بەدرخانیەکانیش تێکۆشانێکی گەرمیان دەکرد بۆ دەستخستنی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد(مەلا کەریم،١٩٦٠: ٢٠)، ئەمە ناخی حاجی وێران کردبوو ،بۆیە دەڵێ:

لە ڕۆما کەوتە بەرچاوم کەسێکی هائیم و حەیران
بە هەیئەت تێی گەییم کوردە بە شێوەی ئەهلی کوردستان

کە چوومە خدمەتی پرسیم:برادەر خەڵکی کام جێگای؟
لە کام لا هاتووی؟ گریا،گوتی:بابان،گوتم :بابان؟.........(دیوانی حاجی:٩١)

لەم دوو بەیتەی حاجی کۆی باری دەروونی کورد لە سایەی میرنشینی بابان گەڵاڵە دەکرێــت،بەوەی خەڵکــیش نەپەرژاوەتە ســەر خوێنــدن و فێربــوون، هێنــدەی ژیانیــان بە کۆلەمەرگی بەڕێکردووە.

میرەکانی بابان سەرباری ئەو هەمـوو ئەرک و شەڕوشـۆڕ و ململانێیە،بایەخیـان بە ئەدەبیـات داوە،جـگە لە بایەخـدان بە خەت خۆشـی وخەڵکیـان نـاردووە بـۆ شـوێنی دوور کتێبێـک یـا دەستنوسـێک بنوسنەوە،خەرجی کەسـەکەو هاتوچۆیان بـۆ سـەرف دەکـرد تـا کارەکەی ئەنجـام دەدا،لە کاتێکـدا جـاری وا هەبـووە کـاتێکی زۆریـان پـێ چـووە،ئەمەش خۆشەویسـتی میرەکـان بـۆ ڕۆشـنبیری دەردەخـات ،کە میرانـی بابـان خـاوەن کتێبخـانە بوون،لەگەڵ درووستبوونی شاری سلێمانی کتێبەکانیان گواستۆتەوە بۆ مزگەوتی گەورە و شـێخ مـارفی نـۆدێ یـان کـردۆتە مامۆسـتا و سەرپەرشـتی کتێبخـانەکە،ئەمەش سـەرنجی دەوروبەری ڕاکێشـــاوە و لە زۆر شـــوێنەوە بە مەبەســـتی فێربـــوون هـــاتون و ســـەردانی کتێبخانەکەیـــان کـــردووەو چەنـــدین نەوە ســـودمەند بـــوون و بە هـــۆیەوە هۆشـــیار بونەتەوە،لە(١٧٥٨_١٨٢٢)بە سەردەمی زێڕینی مزگەوتی گەورە دادەنرێ،چونکە لەوکاتەدا شێخ مەعرووفی نۆدێ و باوکی،لەوێ دەرسیان گوتۆتەوە،شێخ مەعرووفی نۆدێ بە هۆی باوکییەوە گەیشـتۆتە قەڵاچوالانی بابانەکان،ئینجـا لە سلێمانی دەیـان قوتـابیی پێگەیانـدووە)(فەرهاد پیربباڵ:٩٦).

دوای ڕوخانی میرنشینە کوردییەکان و جێبەجێکردنی سیاسەتی ناوەندی لە لایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە،سەردەمێک دروست دەبێت،کە تێیدا شێخ و تەریقەت و سۆفیگەری ڕۆڵی بەرچاویان لە نێو کۆمەڵگـای کوردیـدا دەبێت،(مەحوی)یش یەکێـک بـووە لەو شـاعیرانەی لەو ســەردەمەدا دەرکەوتووە،ناوبانــگ و کەسـایەتی مەحـوی بە جۆرێــک بەرز بـۆتەوە کە وایکـردووە خـودی سـوڵتان ببینێـت و خانەقـای بـۆ نـۆژەن بکـاتەوە و پەیوەنـدی بەردەوامـی لەگەڵدا دروست بکات(بژار عوسمان،٢٠٢٢ : ١١٥)

لەبەر ئەوەی(حاڵەتی سیاسی میرنشینی بابان جێگیر نەبووە،بە هۆی دەستێوەردانی بەردەوامی عەجەمەکان لە کاروباری ناوخۆییدا و چاندنی تۆوی دووبەرەکی لە نێوان بنەماڵە فەرمانڕەواکان ،هەرکاتێک میرێکی بەهێز دەسەڵاتی وەرگرتبێت ،هەوڵیان داوە میرێکی ڕکابەری سەر بە خۆیانی بۆ بدۆزنەوە)(لۆنگریک:٢٨١)،بۆیە زۆربەی کات میرنشینی بابان لە نێو شەڕوشۆڕدا بووە ،نەپەرژاوەتە سەر بایەخدانی زیاتر بە ڕێڕەوی خوێندن و فێربوون.

ئەنجام:

حوجرە بەشێکی چالاکی مزگەوتەکان بووە،چونکە سەرچاوەی خوێندن و زانست و فێربوون بوون ،تەنانەت شوێنی فێربوونی زمان و کەرەستەکانی نوسین بە گشتی و شیعر بە تـایبەتی ،واتە بە تەواوی بـێجگە لە پـێگە ئـایینیەکە ،دامەزراوەیەکـی پەروەردەیـی لە

چوارچێوەی مزگەوتدا بوون، ئەمە وایکردبوو حوجرە بنچینەیەک بۆ خوێندن و ئارەزووی فێربوون بنیاد بنێت.

_بە هۆی بارودۆخی سیاسی و کۆمەلایەتی کورد،کە کاریگەریەکی زۆری بەسەر لایەنی رۆشنبیری و فەرهەنگی کوردەوە هەبوو،نەخوێندەواری تا ماوەیەکی دوورودرێژ زۆرینەی کۆمەڵگەی گرتبۆوە،ئەمەش وایکردبوو رێڕەوی فێربوون کز بێت.

هەندێک لە میرە کوردەکانی ئەم میرنشینانە نەک تەنیا هانی نوسین و خوێندەوارییان داوە،بەڵکو بەشێکیان خۆیان مامۆستا و نوسەر و تەنانەت شیعریشیان نوسیوە و بوونەتە پاڵپشتی بۆ پرۆسەی فێرکردن،سەرباری سەرقاڵبوونیان بە بەرگریکردن و شەڕوشۆڕ لە لایەک و ململانێی ناوەخۆش لە لایەکی ترەوە،نموونەی:میر شەرەف،شەرەفخانی بتلیسی،میر عیمادەدینی جزیری، لە میرنشینی بۆتان ، بەلام میرەکانی بابان زیاتری هاندەری خوێنەواری و مەعریفە و زانست بوون،نەک خۆیان شیعر و بەرهەمیان بوبێت.

شاعیرەکان بەرگرییەکی زۆریان لە زمانی کوردی کردووە،هەرچەندە نوسینی فەرمانەکانی میرنشینەکان بە زمانی فارسی بووە،بەلام زمانی تورکی هێندە پەسەند نەبووە بە بەڵگەی لە شیعر و نوسینیشدا زۆر بەکارنەهاتووە،زیاتری فارسی و عەرەبی بەکارهاتووە،شاعیرێکی وەکو مەلای جزیری دەیویست ئەوەی شیعری فارسی پێیگەیشتووە لە داهێنان، بیگوازێتەوە بۆ نێو زمانی کوردی لە رێی شیعرەوە،بۆ ئەوەی لە بازنەی دەسەلاتی تورکی و فارسی _لە رووی سیاسی و ئەدەبیەوە_ ئەدەبی کوردی بباتە دەرەوەی ئەم بازنەیە،لە پاڵ ئەمەشدا ئەحمەدی خانی سەرباری گرتنەبەری رێچکەکەی مەلای جزیری ،قوتابخانەیەکی نەتەوەیی سەربەخۆ بوو. ئەمە وەک میرنشینی بۆتان ، (نالی)ش لە میرنشینی باباندا پێشڕەوی قوتابخانەیەکی ئەدەبی کرد ،کە کاریگەرییەکانیان هێشتا بەردەوامی هەیە.

درووستبوونی نیمچە ستانداردێکی کوردی دەگەرێتەوە بۆ ئەو مۆدێلە نووسینانەی لە کاتی میرنشینی باباندا پەیرەو دەکران،چونکە پێش ئەوە بە دیالێکتی هەورامی گۆرانی_بوو،لە هەمان کاتدا ئەم هەولانە بنچینەیەکیا درووست کرد و تا رادەیەک بازنەی زمانی نوسینیان فراوانکرد.

_ململانێی هەردوو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەوی و سەرقاڵکردنی میرە کوردەکان کاتێک بە شەڕ و کاتێکی تر بە چاندنی تۆوی دووبەرەکی لە نێوانیاندا بووە مایەی بە فیرۆچوونی کاتێکی زۆر لەسەر حیسابی بنیادنانی دەوڵەت و بووژاندنەوەی ،ئەمانە هەمیشە خەریکی دروستکرنی بەربەست بوون لەبەردەم میرە کوردەکاندا ،کورد لە نێوان بەرداشی رۆم و عەجەمدا ئەمسەر و ئەوسەری دەکرد و چارەنووسی نادیار بوو.

دووری خــــوازەیی نێـــوان میرنشـــینەکان لە ڕووی بیرکـــردنەوە و بەڕێـــوەبردنی میرنشینەکان ،بووە مایەی زەقکردنەوەی شێوە زاری ناوچەیی ،ئەمە کاریگەریی نەرێنی لەسەر گەشەی زمانی کوردی هەبوو، نەیتوانی کورد لە دەوری زمانێکی یەکگرتوو کۆبکاتەوە،ئەگەر ڕۆڵی شاعیرەکان نەبوایە، زمانەکە پەرتەوازەتر دەبوو.

شاعیرەکان لە خۆشویستنیان بۆ میرەکانی میرنشینی بۆتان و بابان ستایشیان کردوون ، و بە پەرۆش بوون بۆیان،چونکە وەکو شاعیر درکیان بە مەترسیەکانی سەر میرنشینەکان کردووە،شیعرەکانیان بوونەتە بەڵگەی مێژوویی و لە زۆر کاتدا پشتیان پێ دەبەستریێت، زۆرترین شیعر لە لایەن سالمی ساحێبقران بووە، ئەمە جگە لە وەڵامنامەکەی بۆ چامە شیعرییەکەی نالی کە کتێبێکی مێژوویین بۆ خۆیان.

سەرچاوەکان :

بە زمانی کوردی

١. بژار عوسمان احمد(٢٠٢٢)،ژیانی مەحوی لە نێو بەڵگەنامەکانی عوسمانی و بڵاوکردنی دوو شیعری مەحوی بە زمانی عوسمانی بۆ یەکەمجار،گۆڤاری ئاژین، ژمارە ٣،سۆران.

٢. تەحسین ئیبراهیم دۆسکی(٢٠١٨)،شەرحا دیوانا مەلایێ جزیری،بەرگێ ئێکێ،کۆمەڵگەها فەرهەنگی یا ئەحمەدی خانی،سۆران.

جویس بلاو و ئەوانی تر،(٢٠١٥)،سێ وتار لەسەر ئەدەبیاتی کوردی،وەرگێڕانی: حسێن محەمەد زادە،پەخشانگای زانستی کۆلێج،سنە.

٣. جەمال نەبەز(٢٠١٩)،میری کورد_میر محەمەدی ڕەواندزی ناسراو بە میری کۆرە،وەرگێڕانی:سەردار محەمەد عەلی ڕەواندزی،چ١،چاپخانەی ڕۆشنبیری،هەولێر.

٤. دیوانی حاجی قادری کۆیی(١٩٨٦)،لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی:سەردار حمید میران و کەریم مستەفا شارەزا،پێداچونەوەی:مەسعود محەمەد.

یوانی سالم(٢٠١٥)،بەرگی یەکەم و بەرگی دووەم،بنکەی ژین،سلێمانی.

٥. دیوانی مەلای جزیری(٢٠١٤)،شەرحی هەژار،پەخشانگای پانیز،تهران.

٦. دیوانی نالی(١٩٧٦)،لێکۆڵینەوەو لێکدانەوەی:مەلا عبدالکریمی مدرس و فاتح عبدالکریم،محمدی مەلا کەریم پیاچۆتەوە،چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد،بەغدا.

٧. سدیق سالح(٢٠٠٥)،سەرجەمی بەرهەمی محەمەدئەمین زەکی بەگ،یەکەم بەرگ،بنکەی ژین،چاپخانەی شڤان،سلێمانی.

٨. سەعد بەشیر ئەسکەندەر(د.)(٢٠٠٤)، سەرهەڵدان و ڕوخانی سیستەمی میرنشینی لە کوردستان،جەوهەر کرمانج کردوویە بە کوردی،چاپی یەکەم،چاپخانەی داناز،سلێمانی.

٩. سەلام ناوخۆش(٢٠١٩)،پەخشانی ئیسلامی کوردی_١٥٩١_١٩٢١،چاپی یەکەم،سلێمانی.

١٠. شرفخانی بدلیسی(١٩٧٢)،شرفنامە، وەرگێڕانی:هەژار،چاپخانەی نعمان،نەجەفی پیرۆز.

١١. عبدالفتاح علی یحیی(١٩٨٨)،بورجا بەلەک د جزیرا بۆتان دا،گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ،ژمارە ١١٧،بەغدا.

١٢. عمر عبدالرحیم(١٩٨٥)،بە بۆنەی تێپەڕبوونی دووسەدساڵەی سلێمانیەوە،گۆڤاری کاروان،ژمارە ٢٩،هەولێر.

١٣. عوسمان دەشتی(د.)(٢٠٢١)،سالمی ساحێبقران_باس و لێکۆڵینەوە،چاپخانەی ڕۆژهەلات،هەولێر.

١٤. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ(د.)(١٩٧٣)،عەلی بەردەشانی_ژیان و بەرهەمی،گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات،ژمارە ١٦،بەغدا.

١٥. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ(د.)(١٩٨٨)،ئەمین زەکی و ئەدەب،گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ،ژمارە ١١٩،بەغدا.

١٦. فەرهاد پیرباڵ(٢٠٢١)،تورک بە دیدی کورد : کێیە؟ کورد بە دیدی تورک :چیە؟،چاپخانەی مایا،سلێمانی.

١٧. کامەران موکری_محەمەد ئەحمەد تەها(١٩٨٤)ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی،بەشی یەکەم،چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین،هەولێر.

١٨. کاروان عوسمان خەیات(ڕێبین)(٢٠١٩)، کۆبەرهەمی ئەحمەد موختار جاف،چ١،ئینشاراتی ڕۆژ،سنە.

١٩. کاوس قەفتان(د.)(١٩٨٥)،چەند لێکۆڵینەوەیەک لە مێژوی بابان_سۆران_بۆتان،د.کەمال مەزهەر ئەحمەد پێشەکی بۆ نوسیوە،چاپخانەی الحوادث،بەغدا.

٢٠. کریس کۆچێرا(٢٠٠٦)،کورد لەسەدەی نۆزدە و بیستەمدا،وەرگێڕانی:حەمەکەریم عارف،چ٣،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر.

٢١. کەمال مەزهەر(١٩٨٣)،مێژوو،

٢٢. مارف خەزنەدار(د.)(٢٠١٠)،ب٣،نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم_١٨٠٠_١٨٥٠،چ٢،چاپخانەی ئاراس،هەولێر.

٢٣. مارف خەزنەدار(د.)(٢٠١٠)،مێژوی ئەدەبی کوردی،ب٢،سەدەکانی چواردەم_هەژدەم،چ٢،چاپخانەی ئاراس،هەولێر.

٢٤. محمد امین زەکی(٢٠٠٥)،کورتەی مێژووی کورد و کوردستان،د.کەمال مەزهەر پێشەکی نوسیوە،چ٢،بەغدا.

٢٥. محەمەد حەمە باقی(٢٠٠٢)،میرنشینی ئەردەلان _بابان_سۆران_لە بەڵگەنامەی قاجاریدا_١٧٩٩_١٨٤٧ز ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر.

٢٦. محەمەد ساڵح ئیبراهیمی محەمەدی(شەپۆل)(١٣٦٤)،ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست،چاپخانەء مهارت،تهران.

٢٧. محەمەد عەلی قەرەداغی(٢٠١٠)،بەرکوتێک لە شیعری سالم،چەپکێک شیعری بڵاونەکراوەی سالم_پاشکۆیەکی دیوانی نالی.
٢٨. محەمەد نووری عارف(د.)(٢٠٠٧)،فەرهەنگی دیوانی شاعیران،چاپخانەی ئاراس،هەولێر.
٢٩. محەمەدئەمین زەکی بەگ(١٩٣١)،خولاصەیەکی تەئریخی کورد و کوردستان،ب١،بەغدا.
٣٠. مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس(٢٠١١)،یادی مەردان ،بەرگی یەکەم،چاپخانەی ئاراس،هەولێر.
٣١. نەوشیروان مستەفا ئەمین(١٩٩٨)،میرایەتی بابان لە نێوان بەرداشی ڕۆم و عەجەمدا،چ٢،سلێمانی.
٣٢. ی.ئی.ڤاسیلیەڤا(١٩٩٧)،کوردستانی خواروی ڕۆژهەڵات لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە(کورتەیەکی مێژووی میرنشینانی ئەردەلان و بابان)،وەرگێڕانی:ڕەشاد میران،هەولێر.
٣٣. ئاراس محەمەد سالح(د.)(٢٠٢٢)،نالی و زمانی کوردی،گۆڤاری ڕامان،ژمارە ٢٩٥_٢٩٦، هەولێر.
٣٤. ئارام عەلی مستەفا(پ.ی.د.)(٢٠١٩)،ماهشەرەفخانمی ئەردەلانی(مەستورەی کوردستانی)مێژونوس و نووسەر(١٨٠٥_١٨٤٧ز)ژیان و سەردەمەکەی،گۆڤاری زانکۆی گەشەپێدانی مرۆیی،بەرگی٥،ژمارە ٢.
٣٥. ئاکۆ بورهان(٢٠٢٢)،مێژوی میرنشینە کوردییەکان لە چاخی نوێدا،چاپی دووەم،چاپخانەی چوارچرا،سلێمانی.
٣٦. ئەتەش سەبری(٢٠٢٢)،کۆتایی سەربەخۆیی کورد_رووخاندنی میرنشینە کوردییەکان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا،وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە:محەمەد حەمە سالح تۆفیق،گۆڤاری ئاژین،ژمارە ٣،سۆران.
٣٧. ئەحمەد باوەڕ(٢٠١٧)،مێژووی خانەقی _مێژووی میرایەتی باجەڵان مەلا محەمەدی جوانڕۆیی،چاپخانەی تاران.
٣٨. ئەحمەد تاقانە(٢٠١٠)،شێخ ڕەزای تاڵەبانی_کەڵە شاعیری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست،چ٢،چاپخانەی ئاراس،هەولێر.
٣٩. ئەمین عەلی موتابچی(١٩٧٣)،شاعیرانی کورد و ئەدەبیاتی فارسی،گۆڤاری کۆلێجی ئەدەبیات ،ژمارە ١٦،بەغدا.

بە زمانی عەرەبی

٤٠. ابراهيم خليل أحمد(١٩٩٢)،حركة التربية و التعليم في موسوعة الموصل الحضارية،المجلد الرابع،الموصل.

_جلادت بدرخان(١٩٩٨)،الحياة الجامعية في كردستان،ترجمة:هجار ابراهيم،مجلة متين،العدد٧٥،دهوك.

٤١. جليلي جليل(١٩٨٧)،من تاريخ الامارات في الامبراطورية العثمانية _في النصف الأول من القرن التاسع عشر،ترجمة:محمد عبدو النجاري،بيروت.

٤٢. حسين ناظم بيك(٢٠٠١)،تاريخ الامارة البابانية،ترجمة:شكور مصطفى و محمد الملا عبدالكريم المدرس،ط١،مطبعة وزارة التربية،أربيل.

٤٣. صلاح هروري(٢٠٠٠)،امارة بوتان في عهد الأمير بدرخان ١٨٢١_١٨٤٧_دراسة تاريخية_سياسية،ط١،مطبعة خبات،دهوك.

٤٤. عبدالفتاح علي يحيى(١٩٨٥)،بوتان و البوتانيون و الاغنية الكردية التاريخية،مجلة كاروان،العدد ٢٩،أربيل.

٤٥. عزالدين مصطفى رسول(د.)(١٩٧٩)،أحمد خاني_١٦٥٠_١٧٠٧_شاعرا"،مفكرا"،فيلسوفا"،و متصوفا"،بغداد.

٤٦. فوآد حمة خورشيد(١٩٨٣)،اللغة الكردية _التوزيع الجغرافي للهجاتها،مطبعة الوسام،بغداد.

٤٧. كاميران عبدالصمد الدوسكي(٢٠٠٦)،كردستان في العهد العثماني _في النصف الأول من القرن التاسع عشر ،ط١،الدار العربية للموسوعات،بيروت،لبنان.

٤٨. كاوه فريق أحمد(١٩٨٥)،الحالة الثقافية في كوردستان،مجلة كاروان،العدد ٣٥،أربيل.

٤٩. مارتن فان بروسن(١٩٩٨)،المجتمع الكردي _العرق_القومية _مشاكل اللجوء،ترجمة: عزالدين البيرموس،مطبعة الشريعة.

٥٠. مالميسانژ(١٩٩٨)،بدرخانيو جزيرة بوتان و محاضر اجتماعات الجمعية العائلية البدرخانية،ترجمة:شكور مصطفى،أربيل.

٥١. محمد الخال(د.ت)،الشيخ معروف النودهي،بغداد.

٥٢. ن.أ.خالفين(١٩٦٨)،الصراع على كردستان_المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر،ترجمة:د.أحمد عثمان أبوبكر،بغداد.

٥٣. أحمد بن الملا محمد الزفنكي(١٩٥٩)،العقد الجوهري في شرح ديوان الشيخ الجزري،ج٢ ،مطبعة رافدين ،قامشلو.

٥٤. ستيفن هيمسلي لونكريك(١٩٨٥)،أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث،ط٦ ، بغداد.

به زمانى فارسى

٥٥. عبدالقادر ابن رستم باباني(١٣٦٦)،تاريخ و جغرافياى كردستان موسوم به _سير الاكراد،چاپخانهء ارزنك،تهران.

الملخص:

ان الكرد أقاموا امارات متعددة على أرض كردستان و كانت كل امارة ذات سيادة مستقلة ،أو شبه مستقلة،أدت كل امارة من الامارات دورا" بارزا" سياسيا" و اجتماعيا" في التاريخ الكردي ،مثل الامارات:بوتان،بابان ،أردلان،سوران،هكاري،بهدينان و موكرياني.

ان عملية التعليم في ظل هذه الامارات الكردية كانت في المساجد،و المساجد له دور كبير في التعليم و يمثل مركزا يتمحور حوله طالبي العلم ،و كانوا يتعلمون اللغات أيضا الى جانب المعرفة الدينية،و خاصة اللغات الفارسية و العربية لان مسيرة التعلم كان يعتمد على المصادر الفارسية و خاصة امهات الكتب مثل:كلستان و بستان ل_سعدي الشيرازي و أشعار حافظ ،و الثقافة العربية خاصة النحو و الفقه و الشريعة و الأدب و العروض العربي،و الشعر عند الكرد هو العنصر الوحيد الذي كتب باللغة الكردية منذ القرن الثاني عشر ، و لكن المكاتبات بين الامراء باللغة الفارسية على الأكثر و اللغة العربية أحيانا،مع ان للامراء الكرد دور بارز في المسيرة التعليمية لأن أكثرية الامراء كان لهم خلفية ثقافية و بعضم يكتبون الشعر أيضا، أو لهم المامات فنية .

و لكن عملية التدوين جاء متأخرا من هذه الناحية ،لذلك نجد في طيات النصوص التاريخية أسطر حول عملية و أماكن التدريس و التعلم ،و لا يوجد مصادر مستقلة يخبرنا عن سير التعليم و كيفية اجراءها في ذلك الوقت،من أجل البحث عن الحلقات المفقودة للنصوص الخاصة بالتعليم،خصصنا البحث ل((ثقافة اللغة و الأدب الكردي في ظل امارتي بوتان و بابان))،و يتكون البحث اضافة الى مقدمة و مدخل ، مناقشة: اللغة و الأدب كوجه آخر للامارات الكردية و بالأخص امارتي بوتان و بابان_هذا مع عرض أهم الاستنتاجات و قائمة المصادر و ملخص البحث باللغتي العربية و الانجليزية.

كلمات الدالة: *الامارات الكردية، الثقافة، الأدب الكردي،التعلم، احمد خاني، نالي ،التعليم الديني*

Abstract:

The Kurds established a number of emirates on the land of Kurdistan, and each emirate was sovereign, independent, or semi-independent. Each of the emirates played a prominent political and social role in the Kurdish history. Those were the emirates of Botan, Baban, Ardalan, Soran, Hakkari Bahdinan, and Mokeriani.

Education under these Kurdish emirates was in the mosques, which great role in education as they represented a center around which the seekers of knowledge revolve. People used to learn languages in mosques in addition to religious sciences, especially the Persian and Arabic languages because a good number of the important sources were in Persian, for example, Gulistan and Bustan by Saadi Al-Shirazi, the poetry of Hafez, and the Arabic books on culture, grammar, jurisprudence, Sharia, literature, and prosody. The Kurdish poetry has been the only thing written in the Kurdish language since the twelfth century. However, correspondence between the princes were in the Persian language at most and the Arabic language sometimes. The Kurdish princes had a prominent role in the educational process because most of them

had a good cultural background and some of them also wrote poetry, or took interest in arts.

Nonetheless, the recording process came late in this regard. We may find in historical texts some lines about the teaching process and the places of teaching and learning, but there are no independent sources telling us about the progress of education and how it was conducted at that time. In order to find the missing parts in the texts related to education, we devoted this research to the culture of Kurdish language and literature in the time of the emirates of Botan and Baban.

The research consists of an introduction and a discussion about language and literature as another aspect of the Kurdish emirates, especially the emirates of Botan and Baba. There is also a section about the most important conclusions, then the research end with a list of references and the abstract in Arabic and English.

Keywords: *Kurdish emirates, culture, and literature; learning; Ahmed Khani, Nali; religious education.*